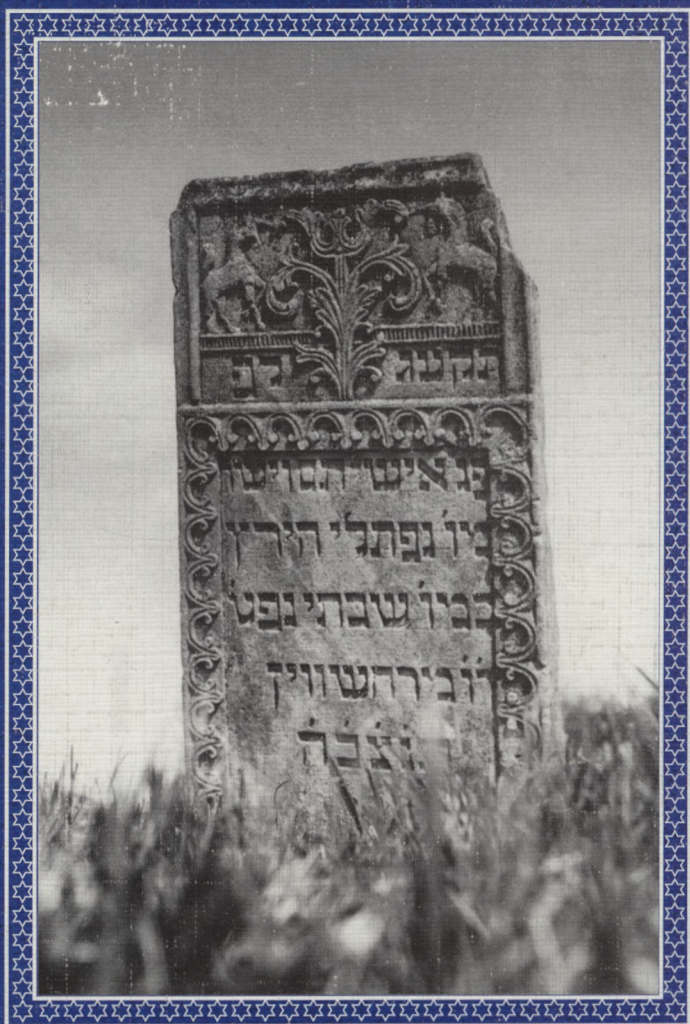

Ю. І. ХОДОРКОВСЬКИЙ

ЄВРЕЙСЬКІ
НЕКРОПОЛІ
УКРАЇНИ

Ю.І.ХОДОРКОВСЬКИЙ

ЄВРЕЙСЬКІ
НЕКРОПОЛІ
УКРАЇНИ

некрополі
України

УДК 72.031
X12

Українське товариство охорони пам'яток історії та культури

Ю.І. Ходорковський
ЄВРЕЙСЬКІ НЕКРОПОЛІ УКРАЇНИ
Серія “Некрополі України”.

Єврейські кладовища України XVI — початку XX століть розглядаються як об'єкти історико-культурної спадщини із застосуванням прийнятих у пам'яткознавстві критеріїв оцінки. На тлі стислих історичних відомостей про етапи формування єврейських громад простежуються генеза та еволюція особливого художнього явища — оздоблених різьбленням кам'яних надгробків. Аналізуються композиційні прийоми, які використовувались народними майстрами при виготовленні надгробних стел, відмінності різних мистецьких шкіл та осередків. Переліки історичних некрополів, що мають найбільшу наукову, художню та історико-меморіальну цінність, подаються за інформацією, наданою Комітетом по збереженню єврейської спадщини в Україні.

Редакційна колегія серії:

Проценко Л.А.

Пархоменко М.Т.

Дивний І.В.

Титова О.М.

*Підготовлено у рамках реалізації програми “Некрополі України”
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури*

ISBN 966-532-003-3

КВ-2727

© УТОПК, 1998

© Ходорківський Ю.І., 1998

ВСТУП

У першій статті Декларації принципів міжнародного культурного співробітництва, ухваленої 14-ю сесією Генеральної конференції ЮНЕСКО (1966 р.), зазначається: “Кожна культура має гідність і цінність, які слід поважати й зберігати”. Конкретизацією цього принципу є одна з статей Закону “Про національні меншини в Україні”, яка проголосила: “Пам’ятки історії і культури національних меншин на території України охороняються законом”.

Наявність об’єктів матеріальної культури різних етноконфесійних громад багато в чому визначає багатство і своєрідність історико-культурного надбання України. Її територія (зокрема, на відміну від Московської держави) тривалий час була відкрита для міграційних процесів, характерних для Східної Європи, і це сприяло поступовому формуванню тут системи спільного розселення різних етнічних груп та становленню відповідних механізмів їх політико-правового, господарчого, культурно-мовного й конфесійного співіснування.

Поява євреїв на південних кордонах України, в Північному Причорномор’ї, сягає глибокої давнини. На початку нової ери вони становили чималу частину поліетнічного населення Боспорського царства, яке з давніх часів вело жваву торгівлю зі слов’янськими племенами*. За доби Київської Русі південний напрям, яким здійснювався реальний шлях носіїв єврейської культури на давньоукраїнські землі, доповнюється ще одним: на сході Київська Русь межує з Хозарським каганатом, де поширився іудаїзм, принесений втікачами зі зруйнованого арабами Хорезму. Як свідчить текст листа, написаного на івриті і надісланого з Києва згодом у X ст., цим часом можна датувати наявність у Києві громади хозарських євреїв**.

На думку Ю. Липи, упродовж X-XII століть євреї допомагають правителям Київської Русі вирішувати фінансові справи, маючи від них, у свою чергу, чимало привілеїв, наприклад, право оренди соляної монополії, яку вперше запровадив Святослав***. “Масових переслідувань жидів, що були звичайними в середньовічній Європі, на Україні не було. Навпаки, тут вони були фаворизовані і князь Данило Галицький користувався допомогою жидів при реорганізації країни, а смерть князя Володимира Васильовича жиди оплакували як збурення святині (тобто зруйнування єрусалимського Храму. — Ю.Х.)”, — повідомляє Енциклопедія українознавства (т. 2, с. 670).

Утворення і розбудова Галицько-Волинського князівства (XII-XIII ст.) співпали в часі з динамічним розвитком Польського королівства, яке приваблювало численних імігрантів з Центральної та Західної Європи. Переважно це були

* Павленко Ю. Иудейские общины Северного Причерноморья позднеантичного времени // Еврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. — Київ, 1997. — С.317—322.

** Горський В. З історії україно-єврейських ідейних зв’язків Києво-Руської доби. Кирило Туровський // Еврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. — Київ, 1995. — С. 49—50.

*** Липа Ю. Призначення України. — Львів, 1992. — С. 124.

торговці з німецьких держав, і серед них — чимало євреїв. З 1211 р. правителі Польщі почали надавати торговцям-імігрантам грамоти (привілеї) тотожні за змістом “Магдебурзькому статуту”, що дозволяло останнім організовувати життя польських міст за вже звичним для них німецьким зразком. Упродовж XIII-XV століть євреї-ашкенази (“Ашкеназ” — Німеччина) продовжують імігрувати далі на схід, оселяючись на українських землях і поступово змішуючись з євреями, які проживали тут з давньоруських часів. Якщо останні тяжіли до сільського господарства, то нові імігранти віддавали перевагу торгівій діяльності, кредитно-грошовим операціям та ремісництву*. Цей процес набуває особливої інтенсивності протягом XVI століття. Свідченням того, що на цей час єврейські громади України істотно зросли і зміцнилися, є збережені до наших днів пам’ятки матеріальної культури, зокрема, надгробки єврейських кладовищ. Розповідь про них дозволить ще не раз повернутися до характеристики історичного контексту формування єврейських громад на теренах України. Поки що ж обмежимося зауваженням, яке прозвучало на міжнародній науковій конференції “Проблеми українсько-єврейських відносин” (Київ, 7—9 червня 1991 р.): “Історія євреїв України, без сумніву, має чорні й криваві сторінки, але — вже якщо цілком спокійно розкласти цю історію на хронологічну сітку, то виявляється, що для періоду з середини XVI ст. до 1914 р., тобто за трохи більше як 360 років, лише три — чотири роки (Хмельниччина і гайдамаччина) можна вважати зоною між-етнічних конфліктів.

... Ми маємо переконливе свідчення того, що характер україно-єврейських відносин визначали не три — чотири роки кривавої різанини, а 356 років менш-більш нормальних відносин. Бо інакше цілком певно на Україні на початку XX ст. не зібралось б близько третини світового єврейства”**.

Слід відзначити, що євреї традиційно схилялися до проживання у містах. Тому у багатьох поселеннях міського типу їх частка суттєво перевищувала питому вагу цієї меншини по відношенню до всього населення певного регіону. Внаслідок такої концентрації, юдейські громади помітно вплинули на розвиток значної кількості міст і містечок України, формування їх архітектурної своєрідності. Вивчаючи це явище, дослідники звертають увагу не тільки на архітектуру синагог чи забудову єврейських кварталів, але й на кладовища, які були невід’ємним компонентом місць компактного проживання євреїв***.

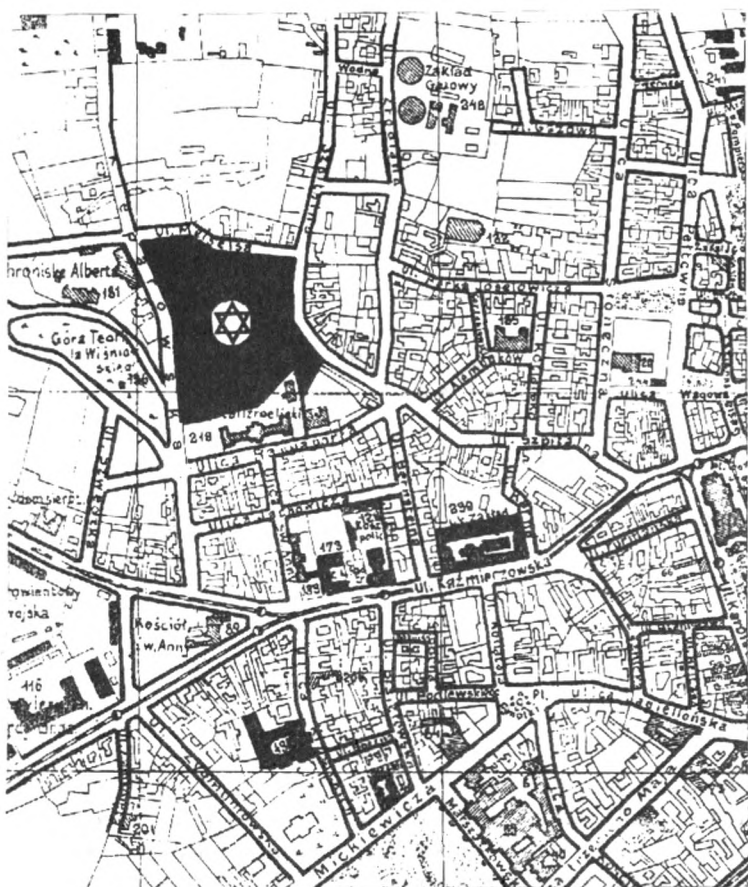
Згідно юдейської традиції, кладовище (воно мало декілька назв: “Дім поховання”, “Дім вічності”, “Дім життя) мусило знаходитися за межами поселення. Регламентувалася і орієнтація тіл небіжчиків — головою на схід, південь або до виходу з кладовища****. Традиція вимагала також виділення окремих місць

* Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины (краткий очерк истории). — Часть I. — Киев, 1992. — С.15.

** Світ. — 1991. — №3—4. — С. 25.

*** Ходорковський Ю. Архітектурна спадщина єврейських громад Західної України // Архітектурна спадщина України. Вип. 2. — Київ, 1995. — С. 51—61.

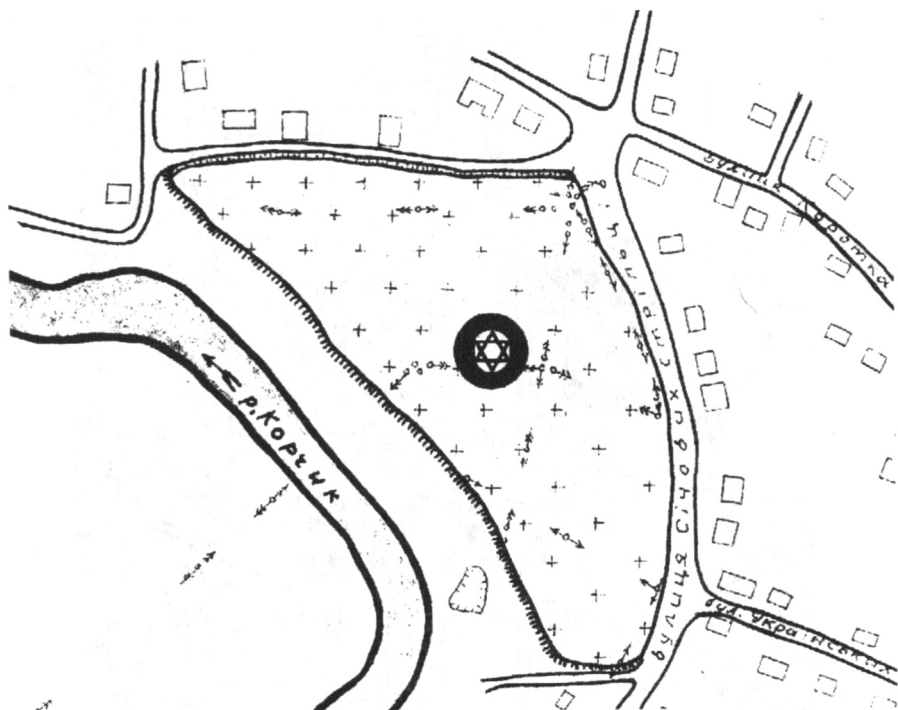
**** Еврейская энциклопедия. — СПб. — Т. IX. — С. 531.

*Розташування старовинного некрополя в планувальній структурі міста.
Львів, кладовище Бет Олом.*

для поховання осіб, причетних до ритуалу богослужіння: рабини, когени, левіти. Розміри та конфігурація кладовища визначалися конкретними умовами; більшість з них були огорожені й мали передпоховальні будівлі (клопоти, пов'язані з похованням та доглядом за кладовищами покладалися на "Хевра кадіша" — поховальні братства громад). У місцевостях з яскраво вираженим рельєфом некрополі найчастіше розмішувалися на вершині чи схилі пагорба. Деякі кладовища Галичини і Поділля оточувались земляними валами, тому місцеве населення називає їх словом "окописько". Розташування єврейського кладовища поруч з християнським стало поширеним явищем лише наприкінці XIX століття.

Вертикальна стела — традиційний тип єврейського надгробка. Зустрічається також сполучення стели з горизонтальним елементом. В середньому надгробки мають завширшки 50-70 см, а відстань між рядами поховань дорівнює

Приклад розміщення кладовища при березі річки. Корець Рівненської області

2 метрам. Надгробки виготовлялися з місцевого каменю, найчастіше з пісковика чи вапняку; різьбленим декором їх почали прикрашати з першої половини XVII століття. У різьбленні кам'яних стел єврейська народна творчість втілювалася з надзвичайною масштабністю, гостротою й високою художньою якістю.

Поряд з естетичною цінністю, репрезентованою пам'ятниками, деякі єврейські некрополі мають особливе історичне значення. Йдеться, передовсім, про місця поховання визначних представників хасидизму — впливової течії юдаїзму, яка виникла у першій половині XVIII століття. Відвідання кладовищ Меджибожа, Полонного, Вишніви, Садгори, Умані та інших святих місць є головною метою паломництва в Україну хасидів з різних країн світу.

Хасидизм не випадково зародився і зміцнів на Україні. Це релігія часів страшної руїни, що зазнали євреї за Хмельниччини, яка буквально паралізувала народ. То була руїна не лише матеріальна, але, що найстрашніше, — моральна, руїна зневіри. І як завжди буває в такі часи, виникає особливий інтерес до містичного, до моральних проблем (зокрема, до відносин людини і Бога). Засновник хасидизму Баал Шем Тов народився 1700 року на Поділлі, в містечку Окопи. Він створив реформоване вчення, значно більше пристосоване до можливостей простої людини, ніж ортодоксальний юдаїзм. Цікаве порівняння вчення хасидизму з філо-

софією Г. Сковороди знаходимо у В. Малахова: "... якщо хасидське вчення розвивалося у принциповій полеміці з надмірно раціоналізованою і формалізованою рабинистичною версією іудаїзму, то і філософія, і сама життєва позиція Г. Сковороди набували визначеності в доланні внутрішньої інерції здогматизованого, формалізованого православ'я. При цьому як хасиди XVIII-XIX ст., так і Сковорода протиставляють надмірному раціоналізму не просто культ почуттів, або ірраціональних переживань, а звернення до самої особистості в екзистенційній неповторності її життєвого досвіду, її відношень до Бога і світу"

Висока самобутність, гострота почуття, яскравість народного художнього мислення, що вражають у пам'ятниках єврейських кладовищ українських поселень, свідчать про глибоко особисте ставлення майстрів-різьбярів до інтерпретації канонічних композиційних схем і сюжетів, а відтак — дозволяють вбачати зв'язок між розвитком цього різновиду художньої творчості і поширенням на українських землях хасидського вчення.

Традиційна композиція надгробної стели (мацеви) не випадково викликає асоціації з порталом (аркою, брамою), адже, як зазначалось вище, гебрайська назва кладовища перекладається словосполученнями "Дім поховання", "Дім вічності", "Дім життя". В такому контексті кожний пам'ятник символізує вхід до цього Дому. Загальна ж форма стели може бути прямокутною, заокругленою, мати трикутне чи складне пластичне завершення. Її композиція переважно складається з трьох елементів: насиченого декором та символічними зображеннями верха, епітафії, розташованої нижче, та обрамлення. Комбінуючи вказані елементи у різних пропорційних співвідношеннях, застосовуючи різні прийоми їх пластичної обробки та оздоблення архітектурними і орнаментальними мотивами, єврейські майстри, з одного боку, дотримувались усталеного канону, а з іншого — досягали неповторності кожного твору.

В композицію надгробка органічно входив текст епітафії, який складався на івриті ("лошн кодеш", тобто свята мова). Пам'ятаючи, що слово, втілене у буквах, було й залишається головною формою єврейського духовного життя, зупинимось на питанні епітафій більш докладно. Майже всі формули й образи епітафій запозичувались з традиційних єврейських текстів, перш за все з П'ятикнижжя, книг Танаха, трактату Авот та з молитв. Тексти написів XVI-XIX ст. досить різноманітні — від стандартних формул до складних, насичених біблійними цитатами вшанувань померлого і описів сумування його родини, викладених інколи у поетичній формі. Будь-яка епітафія, однак, містить низку обов'язкових елементів:

1. Вступна формула із зазначенням статі небіжчика (небіжчиці);
2. Повне ім'я (прізвища з'являються з XIX ст.);
3. Дата смерті за єврейським календарем;

* Малахов В. Існування як респонденція: паралелі між вченням хасидів і філософією вдячності у Г. Сковороди // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. — Київ, 1994. — С. 81—82.

4. Заключна формула, найчастіше у вигляді виразу “хай буде його (її) душа зав’язана у вузлі життя”.

Чимало епітафій не вичерпуються елементарними формулами. Вони, наприклад, можуть сповіщати про горе, що спіткало близьких померлого, перелічувати його чесноти, високі моральні якості, знання Тори. Нерідко зустрічаються вказівки на вік і сімейний стан небіжчика або причину його смерті. Інколи епітафії містять відомості про соціальний стан та професію померлого. Написи німецькою, польською, російською, румунською, угорською мовами з’являються на надгробках кінця XIX — поч. XX століть і звичайно дублюють текст на івриті.

Треба відзначити, що вміщене над епітафією різьблене зображення може доповнювати текстову інформацію. Наприклад, долоні (жест коганім) або корона символізують людину з роду когенів; посудина — левитів; шафа з книгами — знавця Тори; свічник — жінку; лев — людину на ім’я Арье, Лейб, Єгуда; птаха — жінку на ім’я Ципора чи Фейга, або будь-яку жінку. Висвітлюючи питання семантики зображень, які прикрашають мацеві, М. Носоновський доходить висновку про необов’язковий характер зв’язку форм з щойно наведеними значеннями. У багатьох випадках символ перетворюється не більш ніж у декоративний мотив*.

Згадана вище тенденція до індивідуалізації образного ладу кожної мацеві посилюється послідовними пошуками варіантності символічних зображень. Прикрашаючи верхню частину стели рослинними, тваринними мотивами або єврейськими символами, майстер-різьбяр прагнув уникнути повторень; якоюсь рисою, деталлю, нюансом він обов’язково вирізняв кожний сюжет. Зупиняючись на здобутках майстрів другої половини XVIII століття, Б. Хаймович вказує на те, що вони “ніби вступають у творче змагання, намагаються перевершити одне одного, зробити щось особливе, відмінне від того, що роблять інші. Істотно розрізняються не тільки почерки окремих майстрів, але й цілі художні напрямки і місцеві школи. Кожне кладовище цього часу являє собою особливий художній світ”**.

Звичайно, ця тенденція характеризує період розквіту єврейської народної творчості, що припадає на XVIII — першу половину XIX століть. На останньому етапі (кінець XIX — поч. XX ст.) мистецтво художнього оформлення надгробних пам’ятників набуває консервативності. Широке застосування майстрами трафаретів і лекал призводить до шаблонності та уніфікації композиційних вирішень. З врахуванням вказаної обставини, а також існуючих критеріїв оцінки історико-культурної спадщини, про які піде мова далі, стає зрозумілою підкреслена увага сучасних дослідників до пам’яток єврейської культури Захи-

* Носоновский М. Об эпитафиях с еврейских надгробий Правобережной Украины // История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции. Памятники. Находки. — СПб., 1994. — С. 117.

** Хаймович Б. Резной декор еврейских надгробий Украины // История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции. Памятники. Находки. — СПб., 1994. — С. 92—93.

дних областей України*. Якщо в інших регіонах переважають кладовища XIX — поч. XX ст., то тут збереглось чимало старовинних єврейських некрополів.

Стан збереженості єврейських кладовищ, кількість яких в Україні вимірюється сотнями, не можна визнати задовільним. Особливо постраждали вони в роки німецько-фашистської окупації, коли мали місце численні випадки використання надгробків для замошування доріг. Вандалізм продовжувався і в повоєнні роки: внаслідок Катастрофи (Голокосту) єврейське населення багатьох міст і містечок практично зникло, отже ніщо не стримувало місцевих керівників у їх недалекоглядних вчинках. У першу чергу ліквідовувались старовинні цвинтарі, багато з яких на той час опинилося в межах забудови центрів поселень. Так сталося, наприклад, з найстарішим в Україні львівським кладовищем “Бет Олом”, відомим з XIV століття. Збираючи інформацію про місця поховання євреїв, співробітники Комітету по збереженню єврейської спадщини на Україні постійно стикалися з фактами наявності братських могил жертв фашистського геноциду, в той час як про історичні єврейські цвинтарі залишилися тільки спогади місцевих старожилів.

Переважна більшість некрополів збереглась фрагментарно. Порівняно кращим станом збереженості відрізняється західноукраїнський регіон, хоча і в його межах ситуація на півдні (Закарпаття) і на півночі (Волинь) істотно різниться. Наприклад, з шести міст Волині, де існували найзначніші на XV-XVII століття єврейські громади (Володимир-Волинський, Луцьк, Кременець, Острів, Ковель і Дубно)** кладовище збереглось лише у Кременці, та і то, мабуть, тільки завдяки його місцезнаходженню — непридатний до забудови стрімкий схил пагорба. Натомість в силу певних історичних обставин стан збереженості єврейських кладовищ Закарпаття можна вважати задовільним; у багатьох випадках тут добре збереглися не тільки надгробки, але й огорожі кладовищ.

Підкреслимо, що стан збереженості є одним з критеріїв оцінки кладовищ, як об’єктів історико-культурної спадщини. Хронологічна глибина — не менш важливий критерій оцінки; він не тільки впливатиме на відбір об’єктів для розгляду в даній роботі, яка, зрозуміло, не претендує на повноту висвітлення теми, але й визначить її структурну побудову. Відзначимо також такі критерії, як естетична вартість пам’яток, відображення в них найхарактерніших ознак відповідної школи, типологічної групи чи стилістичного напрямку, міру унікальності об’єктів. В цілому перелічені критерії збігаються з принципами оцінки історико-культурного надбання, що застосовуються дослідниками архітектурної спадщини***.

* Гоберман Д. Еврейские надгробия на Украине и в Молдове — “Шедевры еврейского искусства”, вып. IV. — М., 1993; История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции. Памятники. Находки. — СПб., 1994.

** Еврейская энциклопедия. — СПб. — Т.V. — С. 743.

*** Завада В. Комплексна оцінка архітектурної спадщини України // Архітектура України. — 1991. — №5. — С. 40—44.

КЛАДОВИЩА XVI СТОЛІТТЯ

Пріоритет у дослідженні старовинних єврейських кладовищ України належить фахівцям Петербурзького єврейського університету, завдяки експедиціям котрих, на некрополях Буська (Галичина), Вишнівця (Волинь), Меджибожа, Сатанова і Скали-Подільської (Поділля) знайдено надгробки XVI століття.

Пам'ятник, що датується 1520 роком, виявлено на кладовищі Буська Львівської області. Його головною частиною, безумовно, є заглиблена в товщу прямокутної стели площа з епітафією, яка містить цитати з Пророків, пов'язані з віруванням про воскресіння мертвих у месіанські часи: "Дав прикрасу замість тліну, бо тут покоїться людина вірна, р. Ісгуда бен р. Яків. Помер у вівторок, 3 Кислева у рік 5281 від Створення Світу. У зв'язці життя хай буде його душа з Авраамом, Іцхаком, Яковом". Як свідчить цей найдавніший пам'ятник, надгробки вказаного періоду відрізняються суворістю і лаконізмом композиції, утвореної двома елементами: площиною з написом (його літери заглиблені у поверхню) та обрамленням. Жодних декоративних елементів немає.

Епітафія надгробка кінця XVI століття з цього ж цвинтаря певною мірою характеризує ідеали, що панували у єврейській громаді. На перший план висувалися моральні якості, а зразками для наслідування вважалися біблійні праведники. Вище за все цінувалася любов до Бога, про що, зокрема, говорить такий фрагмент напису: "...людина, що любила Господа всім серцем своїм, всією

душею своєю, усіма силами своїми"

Найдавніші єврейські некрополі Волині може репрезентувати кладовище у смт Вишнівець Тернопільської області. На цьому великому похованні (400 x 300 м, вул. Кременецька) збереглось близько 1500 надгробків, і зокрема мацева 1578 року. Як і решта найдавніших пам'ятників, вона має просту композиційну структуру (заглиблене поле епітафії та обрамлення), з тією лиш

*Селище Вишнівець Тернопільської обл.
Надгробок 1583 р.*

* Носоновский М. Об эпитафиях с еврейских надгробий Правобережной Украины // История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции. Памятники. Находки. — СПб., 1994. — С. 112.

різницею, що верхня частина останнього заокруглена. Співставлення старовинної пам'ятки з пишню декорованими стелами XVIII століття, які збереглися на вишнівецькому некрополі, дає наочне уявлення про еволюцію творчості єврейських майстрів Волині упродовж двох століть.

Перші відомості про юдейську громаду Скали-Подільської Тернопільської області датуються 1570 роком. Її члени були прихильниками чортківського й вижницького напрямків хасидизму*. Кладовище розташоване на пониженій ділянці центру селища, коло невеликої притоки р. Збруч. Поміж сотень стел, виготовлених з пісковика, які відрізняються стрункими пропорціями (деякі з них були пофарбовані), тут знаходяться надгробки 1575 і 1584 років. Є на цвинтарі і братська могила жертв фашистського геноциду. Крім старовинного кладовища Скала-Подільська має ще один цікавий зразок єврейської історико-культурної спадщини — мальовничий комплекс містечкової забудови XIX — початку XX століть.

Вище за течією Збруча, на лівому березі ріки (у межах Хмельницької області) знаходиться Сатанів. Його кагал грав помітну роль в історії Подільської області, що виокремилась у самостійну єврейську адміністративну одиницю на початку XVIII століття. 1741 року тут народився Мендель Левін, відомий як Мендель Сатановер, який став одним з перших діячів руху єврейського просвітництва (хаскалі)** . Визначною архітектурною пам'яткою селища є мурована синагога кінця XVII ст.

Кладовище Сатанова, розміщене на схилі високого берега Збруча, налічує не менше 2000 надгробних стел, серед яких зафіксовано пам'ятники 1573, 1576, 1582, 1587 і 1599 років. Збереглися тут і мацеви початку XVII століття — перші на теренах Поділля зразки декорованих надгробків. У їх тектоніці відбилася ренесансна традиція, відома по пам'ятниках Праги, Кракова, Львова, а в оздобленні переважає рослинний і архітектурний орнамент*** . Важливе джерело для вивчення історії єврейських громад становлять епітафії багатьох надгробків цього кладовища, зокрема такий напис: “В цій печері рабаніт п. Сара. Встають сини її та славлять її. Чоловік її відомий коло брами, рав, гаон, наш вчитель Авраам, благословенної пам'яті, який був тут, у нашій громаді, головою рабинського суду до війни з турками. Душа рабаніт вийшла у райський сад 24 Швата 5481. Хай буде її душа зав'язана у зв'язці життя”**** .

Більш детального розгляду заслуговує старовинне єврейське кладовище Меджибожа Хмельницької області, яке має виняткову історико-культурну цінність.

* Літопис Борщівщини. Вип. 7. — Борщів, 1994. — С. 9—14.

** Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины (краткий очерк истории). Часть I. — Киев, 1992. — С. 63.

*** Хаймович Б. Историко-этнографические экспедиции Петербургского еврейского университета / История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции. памятники. Находки. — СПб., 1994. — С. 21.

**** Перші слова напису покликані нагадати про печеру Махпела, де були поховані біблійні патріархи, а також про єврейські печерні поховання доби Талмуду.

Меджибіж Хмельницької обл. Старе єврейське кладовище в планувальній структурі селища.

Перша згадка про єврейську громаду поселення датується 1509 роком^{*}. На межі XVI-XVII століть керівником місцевої Ієшиви (вищого учбового закладу) був відомий рабин Іоель Сиркіс. 1740 року в Меджибожі оселяється р. Ізраєль Баал Шем Тов (Бешт), який перетворює містечко на центр заснованого ним ха-

*Поховання засновника хасидизму
р. Ізраєля Баал Шем Тоба*

^{*} Цього року польський король Сигізмунд Ягелон призначив єврея з Меджибожа Лібермана скарбником Польщі і Росії

сидського руху. За часів Бешта Меджибіж відвідували його численні прихильники, зокрема, видатні продовжувачі справи знаменитого праведника (цадика) р. Пінхас з Корця, р. Дов Бер з Межирича, р. Яків Йосеф з Полонного.

Після смерті Бешта (1760 рік) центр хасидизму на деякий час переміщується на Волинь. Однак наприкінці століття сюди повертається один з хасидських лідерів, онук Бешта р. Борух (1756-1810 рр.). Вважають, що до його оточення належав легендарний жартівник, персонаж поширених у єврейському середовищі анекдотів, Гершеле Острополер. 1772 року у Меджибожі народився племінник р. Боруха і правнук Бешта Нахман, якого чекала доля засновника Брацлавської гілки хасидизму. Крім того, в Меджибожі наприкінці XVIII–на початку XIX століть мешкає чимало учнів і родичів Бешта, що являли собою своєрідну еліту хасидського руху. Все це не могло не відбитися на створенні у цьому подільському містечку особливої духовної атмосфери.

Цей неповторний період життя єврейської громади Меджибожа знайшов відображення у пам'ятниках старого кладовища. Розташоване воно на високому пагорбі правого берега річки Бужок і являє собою неправильної форми ділянку розмірами 120 x 75 метрів. Збереглась лише частина надгробків, що тяжіють до входу і оточують могилу Баал Шем Това. Зокрема, зберігся пам'ятник 1555 року на могилі Гіли, дочки р. Шмуеля. Напис нанесено на обох боках стели, позбавленої будь-яких зображень чи декору.

Спираючись на результати інвентаризації некрополя, виконаної протягом 1988-1990 років, І. Дворкін поділяє його на три сектори. Найдавніша ділянка

Надгробки меджибізьких рабинів. Середина XVIII ст.

(сектор В) знаходиться навпроти входу до кладовища й межує з кеве́ром (надмоги́льною будовою) Бешта. Саме тут знайдено жіночий надгробок середини XVI століття. Праворуч від центральної доріжки виділено сектори А і С — переважно жіноча ділянка цвинтаря, що датується кінцем XVII — поч. XIX століть. На межі секторів В і С поховано групу меджибізьких рабинів часів Бешта. Їх монументальні надгробки, характерні для середини XVIII століття, створюють величне тло для могили Баал Шем Това. Всі вони багато прикрашені й містять майстерно складені епітафії. Поруч з могилою засновника хасидизму знаходяться огелі (шатра), під якими, ймовірно, поховано р. Моше Хаїма з Судилкова, р. Бору́ха з Меджибо́жа й р. Авраа́ма Єго́шуа Хешеля з Апти. Десять років тому на цій же ділянці встановлено декілька надгробків учнів Бешта. Загалом, інвентаризацією зафіксовано 198 надгробних плит*.

Меджибізьке кладовище може чимало розповісти про добу Бешта, її культуру та історію. Багато з пам'ятників кінця XVIII — початку XIX століть мають високохудожні зображення й витончені написи. Провідною епіграфічною тенденцією тих часів було як включення небіжчика у біблійний контекст, так і фіксація його зв'язків з єврейською громадою. Більшість епітафій містять характеристики, що підкреслюють зв'язок похованої людини з юдейською духовною традицією. Дуже часто їх побудовано на вмілому цитуванні біблійного фрагмента, який має певне відношення до померлого. Це може бути його додаткова характеристика, на зразок: "Людина найвеличніша серед велетнів", або вираз, скомбінований з декількох джерел. Прикладом останнього варіанту є фраза "Голубко моя в ущелинах скель, знайшла відпочинок жінка" (компіляція з Пісні Пісень і книги Рут).

У написі на мацеві Сарі Шейндел, дочки Іцхака, зустрічаємо цитату з книги Буття: "І померла Сара"; а в зв'язку зі смертю р. Авраама б. Іссахара Бера цитується її інший фрагмент: "І Авраам-старець прийшов у літа". Важливо відзначити, що цитування в епіграфіці меджибізького некрополя ніколи не повторюється. Щоразу цитата майстерно обіграє конкретну ситуацію та ім'я покійного. Логічно припустити, що поховальне братство — організація, яка опікувалась кладовищем, — ретельно ставилося до складання тексту епітафії, маючи на меті вписати людину до біблійного контексту, а відтак — до контексту вічності.

І. Дворкіну належать цікаві спостереження стосовно зображень на надгробках меджибізького кладовища та їх символіки. З'ясовано, зокрема, що найпоширеніший мотив — це зображення левів (40 % пам'ятників). Далі йдуть зображення птахів (27 %), крилатих коней (9 %), оленів (7 %). Серед зооморфних мотивів зустрічаються також зайці, єдинороги, грифони, двоглаві орли, ведмеді. Провідною тенденцією була художня індивідуалізація образу, що призво-

* Дворкин И. Старое еврейское кладбище в Меджибоже // История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции. Памятники. Находки. — СПб., 1994. — С. 189.

дило до появи численних модифікацій певного мотиву. Наприклад, у якості модифікації мотиву двох птахів зустрічаються зображення двох півнів, двох лелек. Нерідко образ поєднує зооморфний і рослинний мотиви: птаха коло дерева, олені і дерево, ведмідь і дерево, ведмеді, що тримають виноградну лозу.

Досліднику не вдалось встановити чіткої кореляції між зображенням, з одного боку, і статтю чи ім'ям покійного — з іншого. Не простежується також зв'язок між зображеннями й текстами епітафій. Проте, І. Дворкін припускає вірогідність повторення певного мотиву на надгробках представників конкретного сімейства. На його думку, головним прообразом зображальної символіки єврейського кладовища, ймовірно, був образ Райського Саду. Того Саду, на повернення до якого сподіваються праведники*.

Наведена характеристика меджибізького кладовища дозволяє зробити висновок про те, що цінність найдавніших єврейських некрополів України не вичерпується їх значенням з точки зору критерію хронологічної глибини (датування цвинтаря XVI століттям і наявність надгробків цього періоду). Додатковим аргументом на користь їх високої історико-культурної цінності є унікальність, неабиякий художній рівень збережених пам'ятників наступних століть, на які припадає розквіт самобутнього мистецтва єврейських майстрів-різьбярів.

З огляду на це міркування, доцільно звернутися до порівняльного аналізу надгробків XVIII — початку XIX століть, які збереглися на кладовищах Буська, Вишнівця, Меджибожа та Сатанова. Відзначимо насамперед два напрямки художнього вирішення теми “порталу” (“врат”). Перший з них відрізняється чітким виокремленням верхньої частини композиції, яка перетворюється на своєрідний фронтон. Для другого характерна цілісність композиції стели, коли спільний пластичний мотив органічно поєднує верхній і бічні елементи обрамлення. Зрозуміло, що другий варіант найвиразніше втілюється в композиції стел прямокутної форми. Його найхарактерніші зразки зустрічаються на кладовищі Сатанова. Епітафії цих пам'ятників обрамляються широким бордюром, вкритим рослинним орнаментом вишуканого малюнку. У плетиві такого ж орнаменту майже розчиняються рельєфні зображення, вміщені над епітафією: птахи, тварини, корони, долони, що символізують рід когенів, тощо. Цікаво, що опуклі літери гебрайських написів в таких випадках посилюють враження цілісності орнаментальних композицій.

Пластична мова вказаних творів, здається, з найбільшою виразністю поєднує образи Врат і Райського Саду. Попри їх пізнє датування (XVIII — початок XIX століть) можна вести мову про те, що композиційний лад пам'ятників цього типу склався під впливом естетики ренесансу. Мається на увазі простота і ясність загальної побудови стел та контраст великих геометрично правильних форм, які складають ціле, і дрібних декоративних елементів.

Торкнувшись теми поширення ренесансу на терени України, можна посла-

* Дворкин И. Вказана праця. — С. 201.

Характерний приклад впливу бароко на форму надгробного пам'ятника. Меджибіж, стела XVIII ст

тися на багатьох дослідників, які підкреслюють вплив Італійського Відродження на формування культури Польщі XVI-XVII століть. Відомо, наприклад, що заможні шляхтичі посилали своїх дітей на навчання до університетів Італії. Поширенню ідей ренесансу сприяли і численні єврейські громади країни. “Польське єврейство, — пише Д. Ассаф, зазнало впливу культури раціоналізму і духу Відродження завдяки сефардській діаспорі Італії (вихідці з Іспанії та Португалії — Ю.Х.), представники якої прибули до Польщі й оселилися головним чином у Кракові

і його околицях, а також завдяки євреям Італії, що були лікарями і вчителями при королівському дворі. Цей вплив посилювався, коли сини багатих і освічених польських євреїв почали одержувати освіту в Італії, особливо у Падуї — центрі раціоналістично-схоластичної школи. Внаслідок цього серед освіченого єврейства Польщі став грати значну роль аристотелізм; він, у свою чергу, вплинув на всю єврейську думку тієї епохи”.

Треба додати, що за тих часів Італія була провідним центром єврейського книгодрукування, а ренесансна книжкова графіка являла собою важливе іконографічне джерело для майстрів, які займалися художньою творчістю на теренах Східної Європи. Завершуючи невеликий екскурс на тему італійсько-польсько-єврейських взаємозв'язків XVI-XVII століть, згадаємо зодчих Павла Римлянина і Павла Щасливого, які успішно застосовували ренесансні архітектурні форми, виконуючи замовлення як польського, так і єврейського патріциатів Галичини.

Під впливом естетики бароко тип композиції надгробної стели, що характеризується цілісністю, прямокутністю абрисів пам'ятника і його головних складових елементів, домінуванням рослинного орнаменту, поступово видозмінюється. Це помітно з порівняння чотирьох розташованих поруч надгробків меджибізьких рабинів: один з них ще зберігає відзначені риси, натомість реш-

* Главы из истории и культуры евреев Восточной Европы. Часть 2. — Тель-Авив. — С. 129..

та одержують розвинені барокові завершення. Прикметно, що різьблення верхніх частин плит у вказаних зразках за своїм масштабом і характером залишається тотожним оздобленню обрамлень.

Принципово інший тип композиції репрезентує мацева з Меджибожа, яка датується 1809 роком і містить рельєф із зображенням лева, єдиного рога і корони. Складного барокового завершення тут немає, і абрис стели наближаються до прямокутника, але структура плити чітко поділяється на окремі складові елементи: заглиблена прямокутна площина з прорізними літерами напису; декоровані рослинним орнаментом бордюри, що обмежують епітафію з боків; відокремлений від них горизонтальною смужкою рельєф, який тяжіє до тримірної, скульптурної пластики і тому відверто домінує в композиції пам'ятника. Схожий за типом композиційного вирішення зразок можна бачити на кладовищі Вишнівця. Стела 1770 року чітко поділяється на щойно описані елементи. Від попереднього зразка її відрізняють лише опуклий характер шрифту та більш площинний рельєф верхньої частини, що поєднує рослинні мотиви із зображенням зайців і пташок.

Для напрямку, пов'язаного із структурним виділенням складових частин композиції, характерним прийомом є використання архітектурних форм. Верх стели у таких випадках зображує фронтон, а колони, що підтримують його, виконують роль обрамлення епітафії. Цей прийом, зокрема, вдало застосовано майстром, який виготовив пам'ятник Аврааму Давиду Бабаду, голові рабинського суду (Сатанів, 1775 рік). Так само, як і в бордюрах, що оточують епітафії інших надгробків цього цвинтаря, стовбури і капітелі колон тут прикрашає витончений рослинний орнамент. Бачимо його і в центрі фронтона складної барокової форми, а вже над ним знаходиться рельєфне символічне зображення: парні леви і зірка Давида. Останній символ, безперечно, пов'язано з ім'ям померлого — представника династії рабинів з Галичини.

Мабуть, читачам буде цікаво довідатись про те, що шестикутна зірка, яка одержала назву "Зірка Давида" чи "Щит Давида", з давніх часів використовувалась у багатьох народів світу, як магічний знак та прикраса. За епохи Другого храму (500-ті роки до н. е.) цей знак був поширеним як серед євреїв, так і серед

інших народів. В середні віки його застосовували в якості декоративного елемента мусульмани і християни (гексаграми зустрічаються у багатьох середньовічних рукописах). В арабських країнах шестикутні зірки називалися печатями Соломона (Сулеймана). Лише у XVIII столітті зірка Давида отримала значення універсального єврейського символу; раніше ж вона використовувалась тільки як типографський знак. Вперше вона набула статусу такого символу, коли Карл IV дарував єврейській громаді Праги привілей мати власний прапор. На його червоному тлі було зображено шестикутну зірку*.

Композиційна схема, заснована на залученні канонічних архітектурних форм (колонн, арки, фронтони, щипці тощо), застосовувалась на початку XVIII століття майстрами Меджибожа і Вишнівця й дозволила створити їм низку високооригінальних творів. Характеризуючи пам'ятники 1714 і 1725 років вишнівського кладовища, Б. Хаймович зазначає: "Немає сумніву, що обидва надгробка з Вишнівця виконував один майстер. Його манера несе в собі специфічне мислення мініатюриста: дрібні членування площин, підкреслена декоративність, безліч дрібних деталей, витонченість їх опрацювання, графічність, суворі вертикальна ієрархія". Своєю конфігурацією ці стели нагадують стрілочасті готичні портали, суцільно вкриті мереживом різьби.

Зауважимо, що застосування архітектурних засобів членування поверхні плити у даних прикладах не призвело до чіткого окреслення "верху" і "низу" композиції, а обмежилось лише виділенням епітафій. Оскільки ж рельєфні букви написів утворюють малюнок, подібний за пластикою до декоративного оздоблення інших ділянок стел, виникає враження цілісних орнаментальних композицій. Отже, два виділені напрямки художнього оформлення надгробків нерідко перехреснюються, що призводить до появи творів проміжного характеру. Вище вже йшла мова про критерії оцінки об'єктів історико-культурної спадщини, серед яких фігурує і міра структурної складності твору***. З точки зору цього критерію, проаналізовані пам'ятники з Вишнівця заслуговують найвищої оцінки.

* Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины (краткий очерк истории). Часть I. — Киев, 1992. — С. 11—12.

** Хаймович Б. Резной декор еврейских надгробий Украины // История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции. Памятники. находки. — СПб., 1994. — С. 88.

*** Завада В. Вказана праця. — С. 43.

КЛАДОВИЩА XVII СТОЛІТТЯ

Упродовж першої половини XVII століття міграція євреїв просунулась далеко на схід України. “На початку XVII століття єврейські громади були у Рівному, Пирятині, Лохвиці, Лубнах, Корсуні та в інших місцевостях”*. Проте збережені єврейські кладовища вказаного періоду територіально локалізуються межами трьох історичних земель України — Волині, Галичини та Поділля. Враховуючи зазначену обставину, окреслимо деякі аспекти тогочасного історичного контексту існування вихідців з землі Ізраїлю на цих теренах.

Якщо до 1434 року на західноукраїнських землях діяло Українське право, і зокрема, привілеї, даровані євреям Данилом Галицьким і його сином Левом, то за польського панування їх правове становище визначалося привілеями польських королів. Крім того, кожна громада укладала окремі угоди з воєводами — місцевими представниками королівської влади. Ці документи регулювали взаємини між місцевою владою і кагалами, національна і релігійна автономія яких стала головною засадою суспільного устрою євреїв Речі Посполитої.

Єврейські поселенці об’єднувалися в общини — прикагалки і кагали, які збиралися на сеймики і обирали делегатів сейму всіх євреїв країни. Присягу на міське право вони приймали у синагозі відповідно усталеного кодексу. Однак для того, щоб стати рівноправним членом кагалу, потрібно було сплатити вступне. Євреї-бідняки селилися в містечках, де його сума була меншою. Кагали Волині існували в Полонному, Дубні, Луцьку, Острозі, Олиці та інших містах, а сеймик збирався у Горохові. Багато євреїв осідали на юридиках: старостинських, приватновласницьких, церковних, що звільняло їх від сплати податків до міської каси”

В XVII столітті Польща стала провідним центром закріпачення, вплив якого охоплював багато країн єврейського розсіяння. Великі закріпачителі, що працювали в Речі Посполитій і видавали тут книги, численні Ієшиви із сотнями учнів, — все це перетворило країну на місце, де ідеал вивчення Закону одержав найповніше втілення. Уродженець Острога, відомий вчений-талмудист Натан Нета Ганновер у праці, виданій 1653 року, писав: “Відоме всім не потребує свідчень: не було стільки вчення у всій єврейській діаспорі, скільки в одній землі польській”***. Десятки прізвищ визначних діячів науки і культури того часу наводить у своїй статті Я. Хонігсман****.

* Хонігсман Я.С., Найман А.Я. Вказана праця. — С. 43.

** Тхор В.І. Міжетнічні стосунки в містах Волині у другій половині XVII—XVIII століття // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези міжн. наук. краєзнавчої конференції. — Житомир, 1993. — С. 40—42.

*** Ассаф Д. Главы из истории и культуры евреев Восточной Европы. Часть 2. — Тель-Авив. — С. 100

**** Хонігсман Я. Из истории и культуры евреев Западной Украины в XVI—XVII веках // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. — Київ, 1997. — С. 113—122.

Зразки мацев з кладовища м Кременець Тернопільської обл

Одним із значних осередків єврейської культури стає на початку XVII століття місто Остріг. Тут відбувалися сеймики, функціонував арбітражний суд, який розглядав майнові суперечки не тільки між євреями міста, але й усієї Волині. В заснованій князями Острозькими академії вивчався іврит, необхідний для знайомства з Біблією в оригіналі, і зрозуміло, серед викладачів були євреї. 1581 року, коли було надруковано всесвітньо відому Острозьку біблію, в Острозі заснували єврейську друкарню, завдяки діяльності котрої побачили світ численні релігійні видання та твори відомих літераторів.

Найдавніші пам'ятники єврейського кладовища Острога датувалися 1444-1445 роками. Дослідження некрополя дозволило Менделю Баберу підготувати видану згодом у Бердичеві книгу "В пам'ять рабинів міста Остріг". Тут знайшли вічний спокій видатні представники громади Давид Галеві, Йоель Гальперн, Хаїм Горовиць. 1632 роком датується поховання відомого коментатора Талмуду, вченого зі світовим ім'ям Самуеля Едельса (Маршуе). На жаль, кладовище, яке пережило лихоліття багатьох військових конфліктів, за ініціативою місцевої влади було повністю знищене (1972 рік)*.

Більше пощастило кладовищу іншого центру єврейської культури Волині — міста Кременця Тернопільської області. Поліетнічний склад його населення (русини, ляхи, німці, волохи, вірмени, жиди, татари) зафіксовано у документі

* Шпізель Р. Город Острог — крупнейший центр еврейской культуры на Волыни // Еврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. — Київ, 1997. — С. 238—242.

1438 року, яким великий князь литовський Свидригайло надав Кременцю маґдебурзьке право. Хоч єврейська громада поселення постраждала за часів повстання, очоленого Б. Хмельницьким, вона досить швидко відродилася, свідченням чого є наданий їй 1650 року привілей короля Яна Казимира^{*}. Цікаво, що у середині XVII століття місто було обрано католицьким духовенством для проведення показового диспуту між рабинами Волині і Поділля та представниками секти франкістів, відлучених від єврейства за пропаганду месіанського покликання свого лідера — Якова Франка^{**}. В літературі, присвяченій єврейській історії Кременця, як правило, згадується, що тут провів більшу частину свого життя і помер відомий письменник і діяч просвітницького руху Ісаак-Бер Левінзон.

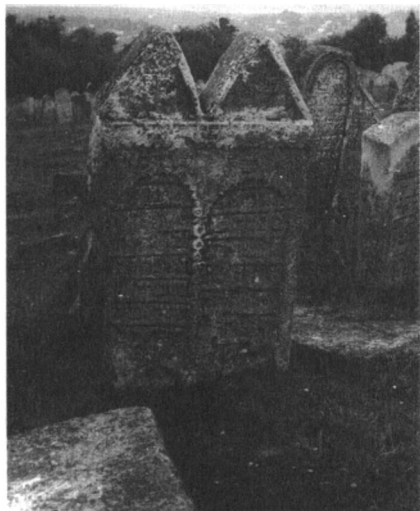
Кладовище Кременця вкриває схили гори, до якої веде вул. Джерельна (на сусідньому пагорбі знаходиться старий козацький цвинтар), і займає значну площу. Серед тисяч надгробків цього давнього некрополя є і пам'ятники XVII століття, зокрема стела 1604 року. Доцільно припустити, що тверда порода каменю, з яким, вочевидь, пов'язана назва поселення, вплинула на формування тут своєрідної школи виготовлення мацев. Її характерними прикметами можна вважати неглибоку різьбу, лаконізм декору (символічно-зображальний сюжет у багатьох випадках одержує лінійно-графічне втілення), схильність до простих геометричних форм плит. Поряд зі стелами прямокутної форми дуже часто трапляються зразки завершень надгробків у вигляді трикутних щипців. Аналіз творчого доробку кременецьких майстрів дозволяє зробити висновок, що вони явно тяжіли до чітких архітектонічних композиційних вирішень.

Застосування більш придатного для пластичної обробки пісковика та вапняку, який був у розпорядженні єврейських ремісників Поділля, відкривало перед ними ширші можливості для прояву своєї творчої уяви. В цьому можна переконатися, ознайомившись із старовинним кладовищем Підгайців Тернопільської області. Це також один з найбільших єврейських некрополів західноукраїнського регіону (120 x 170 м). Розташоване кладовище дещо вище історичного центру поселення, де поряд з культовими спорудами інших конфесій знаходиться синагога XVI століття. Існує думка, що будівля спочатку належала християнській секті аріан, які позитивно ставились до засад іудаїзму, виявляли інтерес до єврейських священних текстів, до вивчення івриту.

З підвищеної території, де міститься кладовище, розкриваються мальовничі краєвиди околиць Підгайців, на тлі яких особливо ефектно виглядає величезна кількість вишуканих рядами надгробних плит. Окремі стели, що датуються XVII століттям, відрізняються від пізніших зразків товщиною кам'яних брил, підкресленою монументальністю, меншою досконалістю (архаїкою) різьблення. Завершення цих мацев переважно трикутне, а заглиблену площину з опук-

^{*} Єврейская энциклопедия. Том IX. — С. 831.

^{**} Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Вказана праця. — С. 54.

Підгайці Тернопільської обл.

Стела XVII ст. (ліворуч) та зразки надгробних стел (праворуч)

лими буквами написів виділяє виріз заокругленої форми. Інші пам'ятники цього періоду мають трикутний верх, заповнений рослинним орнаментом. Орнаментальний мотив дрібнішого малюнка вкриває решту площин, що оточують епітафію.

Стилізовані зображення тварин (здебільшого левів) зустрічаються на стелах наступного періоду. Літери написів при цьому найчастіше прорізаються у товщі плит, а їх загальні форми поступово (з проміжними варіантами) наближаються до заокруглених. Спостерігається прагнення збагатити композицію стели зіставленням заокруглених і прямокутних ліній; в цих випадках майстри виділяли епітафію рамкою ламаної прямокутної форми. Аналогічний принцип художнього оформлення проглядається в тих прикладах, де ортогональне обрамлення символічного зображення прикрашається у верхніх кутах півкруглими розетками. В середині виділеної у такий спосіб верхньої частини мацеві розміщуються менори (ритуальні свічники), симетрично розташовані пташки та інші сюжети.

Серед епітафій підгаєцького кладовища переважають такі, що містять мінімальну інформацію, наприклад: "Тут покоїться жінка шанована, пані Гітл, дочка рава р. Іцхака, що померла 5 Тишрей 5507 року. Хай буде її душа зав'язана у вузлі життя". Деколи заключна формула трансформується у вирази "душа

Старовинні надгробки підгасцького некрополя

його у райському саду”, “це брама Господня, праведники увійдуть до неї”, що підкреслюють символічне значення місця поховання, як Дому вічного життя та Райського Саду*.

Якщо взяти до уваги вищенаведені спостереження щодо двох напрямків побудови композиції надгробних стел, можна зробити висновок про орієнтацію місцевої школи на той типологічний різновид, який унікає чіткого розмежування традиційних складових елементів пам’ятника. Бічні лопатки обрамлення (варіант з колонами замість останніх майже не трапляється) органічно переходять у верхню частину мацеві і разом з нею оточують неглибоку нішу епітафії. Її заглиблення в зразках кінця XIX — початку XX століть зовсім маленьке. Нерідко так само заглиблюється площа із зображенням, а оскільки їх горизонтальні виміри співпадають, композиція набуває такої міри цілісності, коли структурні елементи підкреслюють загальну форму плити. Принагідно відзначимо, що аналогічний підхід характеризує і творчість майстрів, які працювали у Бережанах Тернопільської області. Єврейське кладовище цього міста також зберегло надгробки XVII століття, хоча за кількістю вицвілих мацев воно значно поступається некрополю Підгайців.

Невеликі за розмірами, позбавлені декору мацеві XVII століття, що мають стрілчасту форму, виявлено на кладовищі Болехова, Долинського району Івано-Франківської області. Некропіль чималих розмірів (2 га) знаходиться поруч

* Носоновский М. Вказана праця.— С. 109, 110, 116

Єврейське кладовище м. Бережани Тернопільської обл.

Бережани. Приклад використання мацев при створенні меморіалу

з територією шкіряного заводу. Могутні дуби оточують місце поховання болехівських євреїв й акцентують його у довкіллі. Поміж деревами окремими мальовничими групами скупчилися надгробки трьох століть, які нараховуються тут багатьма сотнями. На відміну від попередніх прикладів, представники місцевої школи каменерізів тяжіли до активного виділення членувань стели, заданих традиційною композиційною схемою: ніша епітафії, її обрамлення і завершення. З цією метою, зокрема, застосовувались ордерні архітектурні форми.

Ось, наприклад, надгробний пам'ятник на могилі відомого історика Дова-Бера Болеховера. Сильно випнуті колони заступають тут місце плоско трактованих бордюрів; з боків вони оточують епітафію, поверхня якої вигинається дугою, а вгорі несуть високий карниз, розкрепований відповідно до пластики нижнього ярусу стели. Горизонталі профілювання карнизу по центру перериває "накладена" на нього пластична розетка. Гладке поле фронтона — чітко виділеної карнизом верхньої частини композиції — прикрашають розміщений по осі стели різьблений картуш з геральдичним знаком і два бічних рельєфи на тему грон винограду. Криволінійного абриса карниз фронтона та рельєфні літери напису підкреслюють бароковий, динамічний характер композиції. На цвинтарі Болехова можна побачити зразки парних надгробків, а також пам'ятники, в яких вертикальна плита доповнюється горизонтальним елементом. Трапляються і приклади застосування поліхромії. Символіка зображень тут, як правило, пов'язувалась з іменами похованих євреїв.

Стислої згадки заслуговує цікава історія єврейської громади цього поселення на Галичині. Її початок сягає часів заснування міста Миколою Гедзінським (1612 рік). Згідно з його привілеями, підтвердженими Сигізмундом III, євреї і християни користувалися однаковими пільгами: будуватися на будь-якій ділянці міста, висувати кандидатів для обрання судових засідателів та міського старости тощо. "Урочисто присягаю, — проголосив 1660 року перший староста, — жити у мирі з римо-католиками, греко-католиками і євреями та боронити їх права, без поділу на багатих і бідних". Ставлення власників міста до євреїв характеризує, зокрема, безоплатне надання громаді місць для влаштування кладовища і спорудження синагоги". До речі, синагога, зведена у XVIII столітті, збереглась у Болехові.

Крім Кременця, Підгайців, Бережан і Болехова єврейські кладовища XVII століття з надгробками цього ж періоду зафіксовано у наступних населених пунктах:

- Львівська область, м. Немирів (Яворівський район), смт Роздол (Миколаївський район).
- Івано-Франківська область, м. Рогатин.
- Тернопільська область, смт Товсте (Заліщицький район).
- Рівненська область, м. Корець.

* Еврейская энциклопедия. Том IV. — СПб. — С. 782.

- Хмельницька область, м. Городок, смт Смотрич (Чемерівецький район).
- Вінницька область, смт Тростянець, с. Мурафа (Шаргородський район).

Значна історико-культурна цінність перелічених кладовищ, а також найдавніших некрополів, охарактеризованих у попередньому розділі, не викликає сумнівів. Знайомство з ними дозволяє простежити процес становлення та розвитку упродовж декількох століть особливого різновиду народної художньої творчості — єврейського каменерізного мистецтва. Зупиняючись на аналізі художньо-образних аспектів цього явища, нагадаємо, що розвиток зображальних форм мистецтва єврейського народу гальмувався догматичним тлумаченням відомих з Біблії заборон на зображення людини і тварин, які по суті стосувалися лише скульптури, адже скульптурні зображення несли в собі потенційну загрозу перетворення на об'єкти культового поклоніння. У дійсності, зображальність притаманна єврейському мистецтву з давніх часів, про що свідчать палестинські мозаїки перших століть. На різних хронологічних етапах воно або обмежувалось буквальним тлумаченням Закону, або знову відроджувалось, досягаючи, як це сталося з мистецтвом декорування надгробних стел, вражаючого рівня.

В рельєфах надгробків образ людини у всі часи залишається під забороною. Якоюсь мірою долаючи її, майстер замість всієї фігури показує лише руку, застосовуючи прийом “частина замість цілого”, або замінює образ людини мотивом тварини чи птаха. Наприклад, глечик (знак приналежності покійного до левитів) найчастіше зображується у руці, деколи ж його тримає лев. Цей мотив нагадує про почесний обов'язок левитів омивати руки ааронітів (представників роду когенів) перед здійсненням таїнства. Як зазначалось раніше, на пам'ятниках останніх також зображуються руки, але вже як символ благословення. В образах, пов'язаних із світом тварин, втілюються уявлення про людські чесноти: покійна, наприклад, асоціюється з птахою, яка читає книгу чи годує пташення, або з ланню — уособленням добра і краси. Останній образ, опоетизований Піснею Пісень, символізує любов, ніжність і нерідко прикрашає надгробок дівчини або молодої жінки. Звернення до образів тваринного світу багато в чому обумовлюється біблійним фрагментом, де вимагається бути “сміливим, як пантера, легким, як орел, швидким, як олень, і сильним, як лев, при виконанні волі Господа”. Отже, будь-який з цих сюжетів, здатних будити творчу уяву митця, міг стати знаком благочестя покійного.

Різьблення по каменю в своєму розвитку, природно, зазнавало впливів інших різновидів національного мистецтва. За спостереженнями Д. Гобермана, у різьбі легко помітити багато спільного із гравійованими титулами Біблій і пасхальних оповідей (Агад), чудовою орнаментикою ритуальних шлюбних контрактів (кетуб) та невеликих прорізнних панно (мізрах) для стіни, зверненої у бік Єрусалима, до якої зверталися обличчям під час молитви. Загальні мотиви з декоруванням надгробків має храмове мистецтво — розписи плафонів і стін, різьблені дерев'яні прикраси священного ковчега та золотошвейні — на його завісах (па-

рохет), тонке металеве оздоблення синагогальних люстр і срібних шат сувоїв Тори, її завершень і корон (рімонім, кетер Тора), а також добре знайомі майстрам речі ритуально-побутового призначення — свічники, ханукальні світильники та інші вироби з традиційними символіко-сюжетними зображеннями й орнаментикою*.

Багато з цих чудових творів разом із будівлями синагог загинуло в середині XVII століття, під час визвольних змагань українського народу під проводом Б. Хмельницького. Численними були і втрати єврейського населення України. Наприклад, у місті Полонному близько дванадцяти тисяч євреїв разом з поляками захищались дві доби, але козаки, увірвавшись до міста, знищили десять тисяч євреїв, а решту забрали в полон їх союзники татари. 1648—1654 роки стали чорною смутою в житті українського єврейства, яке опинилось поміж двох вогнів: козаків і татар. Як писав один польський автор, шляхта обдирала селян єврейськими пазурами. Тому ненависть селянина була і проти пана-ляха, і проти орендаря — чужака-єврея**. Внаслідок цих подій мала місце зворотня міграція єврейського населення — зі сходу на захід. Лише на зламі XVII-XVIII століть життєдіяльність єврейських громад України відроджується. Виникають нові осередки єврейської культури, будуються синагоги, влаштовуються кладовища, до яких завжди ставились, як до святих місць.

* Гоберман Д. Еврейские надгробия на Украине и в Молдове. — М., 1993. — С. 37—38.

** Паливода В. Євреї на Волині від початку розселення до другого поділу Польщі // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. — Київ, 1994. — С. 107.

КЛЯДОВИЩА ХVІІІ — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТЬ

На думку дослідників, прикметною особливістю єврейського каменерізного мистецтва ХVІІІ століття стає його стилістична залежність від бароко: “ренесансна врівноваженість і симетрія перетворюються на надгробках в гіпертрофовану декоративність. Тут знаходить своє втілення східна схильність до декоративної пишності, а архітектурна реалізація “врат” набуває ідеальних барокових форм. Практично не залишається пам’ятника, в якому тією чи іншою мірою не відбилася б стилістика бароко. Віньєтки, картуші, розірвані фронтони відрізняють навіть найскромніші тогочасні надгробки”^{*}. Б.Хаймович доходить висновку, що у другій половині ХVІІІ століття єврейське каменерізне мистецтво досягає свого розквіту і стає самостійним видом творчості. На цей час остаточно формуються композиційні схеми пам’ятників, а також розширюється іконографія.

Аналогічна тенденція характеризує і розвиток української декоративної різьби. Простежуючи вплив на неї естетики бароко, М.Драган пише: “Годі визначити дату, коли кінчається в нас доба Відродження і починається бароко, бо ці два стилі мають деякі спільні вихідні позиції в творчих основах. Бароко випливає з мистецтва Відродження, а різнить їх передусім динаміка форм. Ренесансні форми спокійні, більш площинні, врівноважені, тоді як бароко динамічне, енергійне, патетичне, з малярським вільнішим укладом пластичних і тяжчих мас. Ще не віджили в нас ренесансні форми, як одночасно почали виступати прояви бароко. Границя між обома стилями була пливка. Все-таки можна вважати, що початок бароко в нашому мистецтві припадає на середину ХVІІ ст. В другій половині ХVІІ ст. паралельно розвивались або переплітались взаємно форми пізнього Відродження і раннього бароко. В більших передових центрах з пошавленим мистецьким життям та широкими творчими зв’язками вже з’явилися барочні форми, коли в інших місцях ще затримувались ренесансні або набували поширення перехідні чи комбіновані стильові форми.

Бароко, — продовжує вчений, — проявилось в нашому мистецтві глибше й сильніше, ніж Відродження, і охоплює ціле століття, до середини ХVІІІ ст.”^{***}. У зв’язку з наведеною цитатою зауважимо, що в єврейському мистецтві вплив бароко простежується навіть у першій половині ХІХ століття.

Цікаво, що тема “врат” була провідною і для українських різьбярів. Проте для них вона мала не тільки символічне, а й цілком реальне значення: різьбярське оформлення царських врат, тобто центральних дверей в Іконостасі церкви. Деякі характеристики цих творів, що належать М.Драгану, можна було б віднести до праць єврейських майстрів ХVІІІ — початку ХІХ століть, наприклад: “Їх

^{*} Хаймович Б. Вказана праця. — С. 91—92.

^{***} Драган М. Українська декоративна різьба ХVІ—ХVІІІ ст. — Київ, 1970. — С. 73—76.

різьблення багате, м'ясисте, енергійне і дуже пластичне. Для збільшення пластики грона і закрути картушів виступають високо понад рівень різьби в характері повного, соковитого бароко”^{*}.

Досліджуючи прояви бароко в українському декоративному різьбленні, М. Драган приділяє особливу увагу пам'яткам Галичини. Саме для цього регіону України характерні також найвиразніші приклади впливу бароко на різьблений декор єврейських надгробків.

Кладовища Галичини з мацевами XVIII — початку XIX століть збереглися у таких населених пунктах:

Львівська область, м. Белз, м. Броди, м. Жидачів, с. Комарне (Городоцький район), м. Миколаїв, м. Старий Самбір, с. Ширець (Пустомитівський район).

Івано-Франківська область, смт Бурштин (Галицький район), м. Галич, м. Городенка, смт Ділятин (Надвірнянський район), смт Заболотів (Снятинський район), м. Калуш, м. Косів, смт Кути (Косівський район), смт Лисець (Богородчанський район), м. Надвірна, смт Печеніжин (Коломийський район), смт Рожнятів, смт Солотвин (Богородчанський район), смт Яблунів (Косівський район).

Відзначимо два варіанти барокових композиційних вирішень надгробної стели: 1. Застосування форм архітектурного декору, зокрема, фронтонів-картушів; 2. Позбавлене чіткої архітектурної визначеності складне криволінійне завершення плити. У співставленні вказаних варіантів проглядається взаємодія професійного і народного мистецтва, на що, зокрема, звертає увагу Д. Гоберман. Дослідник підкреслює складний взаємозв'язок цих двох складових творчого пошуку; переважання того чи іншого зумовлює багатоманітність художніх прийомів. І все ж таки провідним напрямком є фольклорний, “де суворості форм протистоїть вільна безпосередність викладу, а брак “вченості” компенсується щирістю і простотою, що підкорює нас”^{**}.

Найтиповішими зразками привнесення архітектурних форм бароко в композиційну структуру надгробних стел є деякі пам'ятники єврейського кладовища Яблунова. Це, наприклад, мацева початку XIX століття на могилі Ар'є Лейба, сина Шолома. Традиційне зображення лева і єдинорога знаходиться у центрі барокового картуша, ускладнена форма якого підкреслюється пластикою профільованого обрамлення. Під рельєфним зображенням вміщено орнаментальний сюжет — переплетені галузки із стилізованими листками. Волюти картуша спираються на декоровані рослинним орнаментом (хвиляста галузка з листочками) бічні бордюри, фланковані зсередини колонами. Останні разом з двома арками безпосередньо оточують епітафію з рельєфними буквами. Всі деталі опрацьовано з великою професійною майстерністю, а подвійна арка доповнює символіку пам'ятника мотивом Скрижалей заповіту.

Професійний підхід до побудови композиції стели відчувається і в мацеві 1845 року із зображенням птахів (нижня частина фронтона) та левів, скульп-

^{*} Драган М. Українська декоративна різьба XVI—XVIII ст. — Київ, 1970. — С. 90.

^{**} Гоберман Д. Вказана праця. — С. 47.

*Селище Яблунів Івано-Франківської обл.
Стела із зображенням грифонів та оленів*

турні фігури яких, розміщені вгорі обабіч корони, утворюють вибагливий силует пам'ятника. Спрощеної форми колони огороджують поле епітафії з боків, а оскільки напис на ньому прорізано тонко, насичений декором двоярусний фронтон домінує в композиції. Залежність від стилю бароко не обов'язково призводить до ускладнення абрису стели. В одному із зразків вона виявляється, наприклад, у хвилястій конфігурації профільованого обрамлення, що ділить верхню частину композиції на дві складові: у межах обрамленого поля бачимо рельєф з вибагливо переплечених галузок, а поза ним — соковито вирізьблених грифонів. Вирізняє пам'ятку горизонтальна смуга між

фронтоном і епітафією, де вміщено парне зображення оленів, а також мотив дубових листків, який прикрашає бордюри.

На тлі розглянутих прикладів певною поступкою на користь народної інтерпретації барокових прийомів художнього оформлення виглядає вирішення пам'ятника Стели Песл, дочки Єхиеля, того самого періоду. Окреслене волутами завершення плити своєю формою нагадує перевернуте стилізоване зображення серця, в центрі якого міститься оточений галузками вазон з квіткою. Заповнені рослинним орнаментом стовпчики бордюрів мають вгорі зображення лелек.

У прикарпатському місті Косів, на вершині Замкової гори, знаходиться братська могила десяти тисяч євреїв — жертв фашизму, а на її схилі розташувалося кладовище площею понад два гектари. Воно становить інтерес не тільки сотнями збережених надгробків, але й похованням засновника місцевої династії хасидських цадиків Хаїма Зецеля (помер 1831 року). Тут також зустрічаються цікаві варіації на теми бароко, зокрема стела 1801 року, завершення якої має форму витягнутої до гори трапеції, ускладнену хвилястою лінією обрамлення. Внизу воно вигинається півколом, підкреслюючи початкові літери епітафії. Фрагменти останньої несподівано з'являються у межах барокового фронтона, головною прикрасою якого є пластично вирізьблена квітка. Виділивши профільованою смугою обрамлення фронтон, майстер залишив без рамок бічні бор-

дюри, оздобивши їх традиційним рослинним орнаментом. Здається, саме такі твори мав на увазі Д. Гоберман, коли писав, що “барокові впливи збагачують різьбу сильним рельєфом, контрастною грою світлотіні”^{*}.

Є тут і показові зразки того напрямку формування композиції надгробних стел, що вирізняються чіткою фіксацією головних структурних елементів. Ось, наприклад, пам’ятник 1865 року — прямокутна плита з ледь заокругленими кутами і тонкою пласкою смугою, яка окантовує верхню частину композиції та бічні лопатки. Сухе графічне обрамлення контрастує з дрібно опрацьованим різьбленням (вгорі леви й рослинні мотиви, обіч епітафії — подібні до рослин колони) і виразно розмежовує складові частини композиції. Що ж стосується епітафії, то її структурне виділення забезпечується не тільки лініями обрамлення, але й заокругленою поверхнею, на яку нанесено текст.

Вражають нескінченні трактування та імпрровізації, породжені уявою митців. Якщо зібрати, наприклад, різні зображення левів, що знаходяться на надгробках хасидського кладовища Печеніжина, з’ясується факт безлічі варіантів цього традиційного сюжету. Вказана тенденція одержала у мовознавстві назву “варіативний повтор”; вона є наскрізною для творчості народних майстрів будь-якої національності, зокрема для українських різьбярів. “Улюбленим декоративним мотивом в оздобленні царських врат була виноградна лоза, що нагадувала стародавній, відомий у народному мистецтві з незапам’ятних часів, мотив дерева життя, і водночас була символом християнства. І як дерево життя на полтавських та київських весільних рушниках, виноградна лоза виступає в різьбі у найрізноманітніших варіантах і комбінаціях так, що навіть при досить значній кількості пам’яток двох однаково рішених немає”^{**}.

Центр селища Кути розташований на підвищеній терасі лівого берега річки Черемош, яка розмежовує Галичину і Північну Буковину. На початку XVIII століття поблизу селища мешкав майбутній засновник хасидизму Ізраель Баал Шем Тов. Вважається, що спілкування з чудовою природою Прикарпаття надало його вченню пантеїстичного забарвлення. Впритул до підвищення центральної частини Кутів

Фольклорний напрямок каменерізного мистецтва. Стела з Кутів Івано-Франківської обл.

^{*} Гоберман Д. Вказана праця. — С. 34.

^{**} Драган М. Вказана праця. — С. 5.

затишно розмістилось єврейське кладовище. Стиль бароко відбився тут в надгробках кінця XVIII — початку XIX століть. Варіант, наближений до професійного оперування прийомами цього стилю, бачимо в стелах аароніта Зеєва, сина Іцхака, і Малки, дочки Ноаха. Верхні частини каменів в обох прикладах нагадують своєю конфігурацією трапеції, насичені глибоко різьбленими сюжетами (руки довкола великої розетки, або грифони над закрутами стилізованих галузок). Площини епітафій з опуклим шрифтом оточують колони, але в жіночій стелі вони вигинаються, візуально підтримуючи криволінійний абрис карнизу, що відділяє проріз portalу від фронтону. Соковитість пластики, динамізм композиції — прикметні ознаки естетики бароко.

Приклад народної інтерпретації барокової концепції формоутворення — пам'ятник Рахелі, дочки Моше-Давида (1825 рік). Майстер побудував композицію стели на контрасті гладкої площини епітафії з тонко прорізними буквами і пишним декоративним оздобленням заокругленого верху і бічних бордюрів. Плетиво рослинного орнаменту утворюють закрути галузок, листочки і квіти. Характерним бароковим мотивом — двома волутами — підкреслено ключовий композиційний вузол: стик площини епітафії та верхньої частини плити.

На східній околиці міста Городенка, на високому пагорбі поблизу християнського цвинтаря, знаходиться єврейське кладовище. У межах його старої частини, планувально відокремленої від ділянки пізніших поховань, збереглося декілька багато декорованих надгробків, у композиційному ладі яких втілилась стилістика бароко. Відзначимо насамперед, що верхні частини цих струнких пропорцій високих стел за своїми розмірами переважають нижні. Співставлення гострого і плавного переходів між горизонталями і вертикалями — головний пластичний мотив завершення плит, який у спрощеному варіанті дублюється обрамленням епітафії. Досягається він тим, що дуга заокруглення охоплює не всю ширину плити, а тільки її центральну частину. Тому профільований карниз складається з півкола і двох горизонтальних відтинків; над ними підносяться фрагменти двох заокруглень, обмежені центральним півколом і краями плити. Окрім збагаченого цим прийомом силуета стели, її верх має складну пластичну структуру, утворену такими сюжетами: корона в межах півкруглого обрамлення; картуш під нею, в середині якого зображено руку з книгою; леви з боків композиції.

Слід сказати, що міра складності різьбленого декору, вишуканості композиційних вирішень знаходилась в залежності не тільки від стилєвих тенденцій чи творчих уподобань майстра, але і від вимог замовника. Природно, що ускладненою, трудомісткою різьбою прикрашались пам'ятники педставників єврейської еліти. Їх надгробки більші за звичайні за розмірами, насиченіші декоративним оздобленням. “Нагадаємо, однак, — вказує з цього приводу Д. Гоберман, — що подібного роду стели, які відбивають заможність чи шляхетність померлого, складають на кладовищах лише малу частку каменів, декор котрих

в цілому надзвичайно скромний і має народно-ремісничий характер”^{*}. Не треба забувати і того, що вимога обов’язкового встановлення пам’ятника на кожному похованні, а звідси — прийнятної його вартості певним чином впливала на характер художнього оформлення, змушуючи майстрів досягати виразності по можливості лаконічними засобами. Шлях до деталізації, крім того, обмежували можливості самого каменю, особливо якщо це був крихкий вапняк. Ці умови вплинули на формування простої і переконливої художньої мови різьблення. Поступово було опрацьовано низку прийомів, які забезпечували простоту і рішуче узагальнення форм, демонстрували вміння відбирати головне, відкидаючи другорядне й випадкове”.

На кожному з кладовищ Івано-Франківщини можна знайти щось, варте особливої уваги. Великий некропіль Солотвина (120 x 150 метрів) відрізняється задовільним станом збереженості надгробків, серед яких є зразки парних стел і використання кольору. На єврейському цвинтарі селища Лисець, окрім цікавих зразків пам’ятників XVIII — XIX століть, знаходяться залишки склепу представників хасидської династії Бурштинських рабинів. Найраніші надгробні стели кладовища Надвірної датуються 1709 роком. Завдяки коштам єврея, рід якого походить з Надвірної, виконуються роботи по огороженню ділянки поховань.

Взірцем сучасного цивілізованого ставлення до історичних некрополів можна вважати єврейське кладовище міста Калуша. Воно впорядковане і огорожене, а на місці братської могили жертв фашизму встановлено майстерно виконаний пам’ятний знак. Прикладом протилежного ставлення є старе кладовище Снятина. Мабуть не випадково фотографіями чудових барокових зразків декорування надгробних стел з цього кладовища розпочав ілюстративний ряд своєї книги Д. Гоberman. На жаль, зараз пам’ятники можна побачити лише у якості матеріалу для забрукування вулиць міста. Ще один прикрий факт: при знесенні 1991 року пам’ятника Леніну в Коломиї з’ясувалось, що його постамент складений з єврейських надгробків (жодного з трьох єврейських кладовищ Коломиї не збереглося).

У XVIII столітті важливим осередком єврейської культури стає місто Броди. Чималу частину його мешканців склали євреї, що залишили перенаселені квартали Львова”^{**}. Окрасою міста стала збудована 1742 року монументальна синагога. З встановленням на Галичині влади австрійської монархії (кінець XVIII століття) була запроваджена “Єврейська дирекція”, очолювана надрабином. Першим цю посаду обійняв р. Лейб Бернштейн з Бродів, а його заступником став ще один представник Бродів р. Зев Орништейн. Свідченням особливої ролі єврейської громади можна визнати також кількість керівників, що обиралися нею: у Львові та Бродях дозволялося обрати сімох, в решті громад — трьох. На

* Гоberman Д. Вказана праця. — С. 34.

** Там само. — С. 48

*** Меламед В. Євреї у Львові (XIII—перша половина XX століття). Події, суспільство, люди. — Львів. 1994. — С. 93.

виборах 1848 року до Національних зборів Австрії євреям вдалось провести до парламенту п'ять депутатів, і зокрема І. Мангеймера з Бродів. Упродовж другої половини XIX століття євреї міста обиралися бургомістрами. 1785 року в Бродах народився видатний діяч руху єврейського просвітництва, письменник і філософ Н. Крохмаль. Початок творчості єврейських акторів-бродензінгерів поклала діяльність Б. Моргуліса з Бродів.

Значну історико-культурну цінність має єврейське кладовище міста. Розширене воно на його північно-західній околиці і має велику площу (400 x 250 метрів). Найдавніший з надгробків, кількість яких сягає чотирьох тисяч, датується 1801 роком. Тут збереглися передпоховальна будівля і огель над похованням місцевих хасидських цадиків. Написи на пам'ятниках відзначаються різноманітністю, вишуканою літературною формою, що вказує на притаманний цій громаді високий рівень культури. Один із зразків поетичних епітафій з Бродів наводить у своїй розвідці М. Носоновський:

*“Помер у середу 21 Сивана 5649.
Тут покоїться наш вчитель р. Еліезер Цві,
син покійного р. Ішая ха-Леві.
людина справедлива, що дотримувалась
непорочності,
здійснювала служіння своє дні і ночі,
хліб свій добувала у поті чола свого,
воду свою добувала в зусиллях рук своїх.
Несподівано впала і заслабувала,
раптово померла і на небеса піднеслась
Ой, як горе, ай, нещастя,
людина праведна зійшла в могилу!”**

Наближеність до такого потужного культурного центру, яким упродовж століть був Львів, зумовила професіоналізм місцевих майстрів-каменерізів. Професійний підхід до побудови композиції мацев бачимо, наприклад, у найранніших зразках, де в художньому оформленні майстерно використовувались архітектурні засоби виразності. Колони з іонічними капітелями фланкують опуклу поверхню епітафії, а великий прямокутник над нею заповнює глибокий рельєфний декор, у барокову пластику якого вкомпоновано невеликі парні зображення птахів та левів. Стели наступного періоду характеризують стрункі пропорції. Цікаво, що значна висота плит дозволяла влаштовувати епітафії в два яруси.

* * *

* Носоновський М. Вказана праця. — С. 115.

У порівнянні з Галичиною, на Волині залишилося менше єврейських кладовищ з надгробками XVIII — початку XIX століть. Їх місцезнаходження характеризує наступний перелік:

Рівненська область, с. Губків (Березнівський район), м. Здолбунів, смт Клевань.

Житомирська область, м. Бердичів, смт Лучини, с. Нові Веледники (Овруцький район), смт Ружин, с. Словечне (Овруцький район).

Хмельницька область, с. Аннопіль (Славутський район), смт Гриців (Шепетівський район), с. Киликий (Славутський район), м. Полонне, м. Староконстантинів.

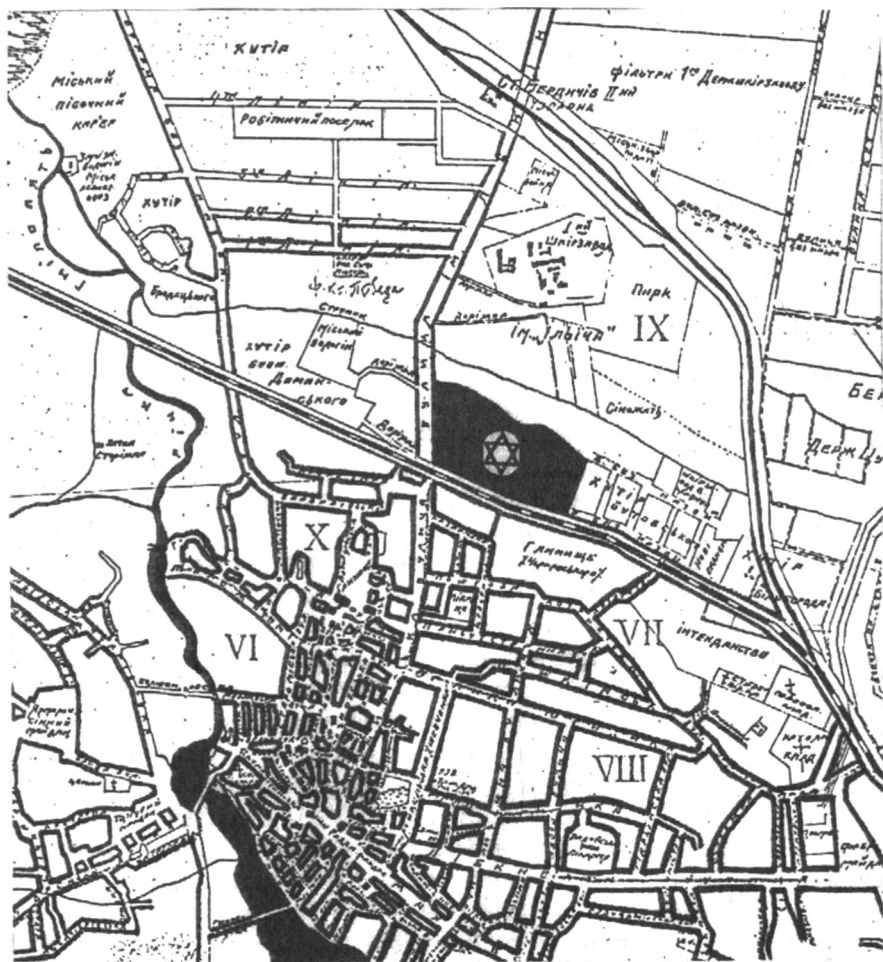
Тернопільська область, с. Катеринівка (Кременецький район), смт Шумськ.

Скласти уявлення про єврейські некрополі регіону вказаного періоду дозволяє знайомство з кладовищем Бердичева. Знаходиться воно при в'їзді до центральної частини міста з боку Житомира і займає ділянку розмірами 500 x 250 метрів. Поряд з традиційним типом пам'ятника — вертикальною стелою — тут зустрічаються надгробки у формі саркофага (з кінця XVIII ст.) і у формі чобота (XIX ст.). В останньому випадку так би мовити “підощва чобота” утворює площину, яка вміщує напис і декоративне оздоблення. Місцеву школу виготовлення мацев характеризує схильність до застосування невисоких масивних каменів прямокутної або дещо ускладненої форми (верх плити або вигинається дугою, або одержує ламану конфігурацію).

Треба підкреслити, що тут віддавалась перевага не зооморфним, а рослинним мотивам, які комбінувалися із зображенням корон, вазонів, свічників. Нерідко образ свічника з'являвся в результаті трансформації рослинного орнаменту. Принагідно відзначимо, що мотив свічника пов'язувався з культовою символікою. Менора — давній атрибут храму, відомий символ іудаїзму. Не втрачаючи цього давнього значення, він пізніше став символізувати на надгробках жіноче благочестя, що виявлялось ритуалом запалення жінками свічок на честь наближення суботніх чи святкових днів.

Деколи різьблені рослинні мотиви, поширені на стелах бердичівського кладовища, доповнювались симетрично розташованими волотами, і цей прийом надавав рельєфу барокових рис. У більшості випадків композиційні вирішення тяжіють до структурної визначеності членувань: верхні частини чітко відділяються від площин епітафій, а бічні елементи обрамлень прикрашаються скромним геометричним орнаментом, утворюючи самостійну пластичну тему.

Біля входу на кладовище 1990 року встановили пам'ятний знак на місці поховання жертв фашистського геноциду. Ще один об'єкт, що надає некрополю особливого меморіального значення — могила видатного представника хасидизму, учня і послідовника Бешта Леві Іцхока Бердичівського. Він був рабином Бердичева на зламі XVIII-XIX століть (1785-1810 роки) і користувався вели-

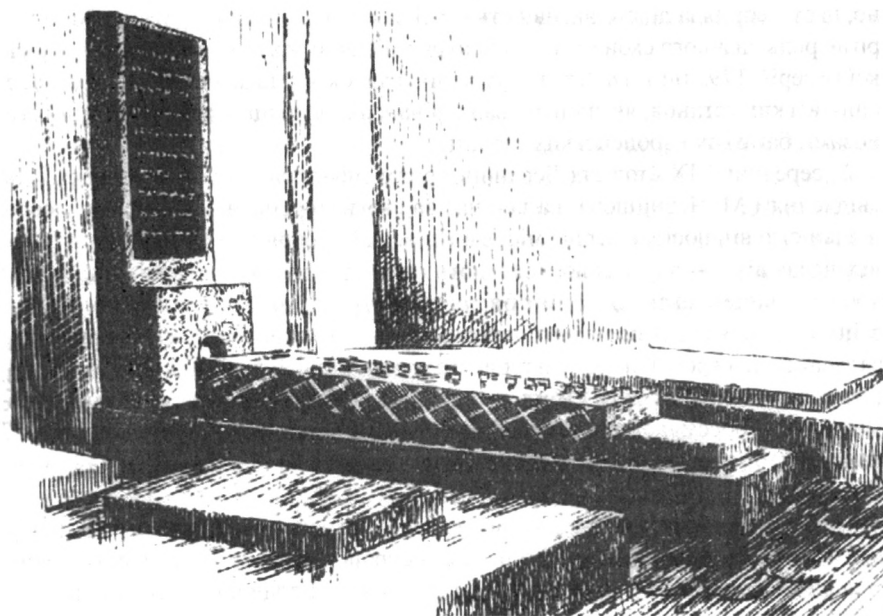
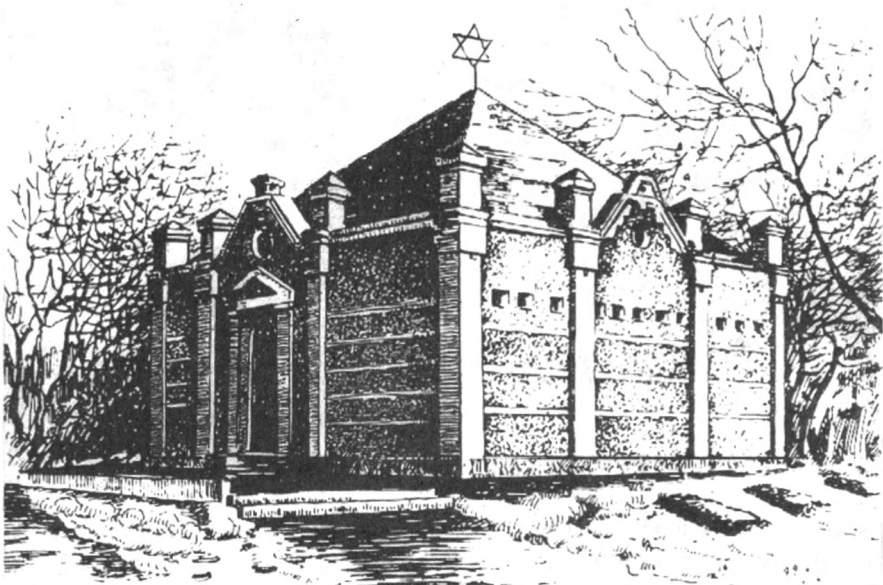

Бердичів Житомирської обл. Схема розташування єврейського кладовища у планувальній структурі міста.

ким авторитетом. Коментуючи один з його творів, дослідник Л. Похилевич відзначав, що євреї вважають Бердичів центром законовчення. Тому місто приваблює до себе єврейських мандрівників з багатьох віддалених від нього місць, які знаходять тут можливість не тільки владнати комерційні справи, але й поспілкуватись з високоосвіченими одновірцями*.

Враховуючи цю унікальну роль Бердичева в житті українського єврейства, доречним буде торкнутися деяких сторінок його історії. 1721 роком датуються перші документальні відомості про єврейську громаду поселення, а в 1732 році

* Паливода В. Вказана праця. — С. 108—109.

*Бердичівське кладовище. Павільон з похованням р. Леві Іцхока Бердичівського
(малюнки з буклету "Могили єврейських праведників на Україні")*

Зразки мацев з Бердичева

*Характерний приклад бердичівської школи
декоративного різьблення*

тут було засновано єврейський кравецький цех. З середини XVIII століття володарем містечка стає магнат Радзивілл. За його клопотанням 1765 року польський король засновує в Бердичеві ярмарки. Невдовзі вони одержали європейське значення і за оборотом товарів не поступались Лейпцігським. Звичайно, цьому сприяла ділова активність єврейського населення містечка. Воно зберігає роль значного економічного центру і після входження до складу Російської Імперії (1793 рік). 1848 року тут налічувалось 468 крамниць, існувало вісім банківських установ, які здійснювали фінансові операції з аналогічними установами багатьох європейських столиць.

У середині XIX століття Бердичів проголошується “уездным городом”. За свідченням М. Чернишова, на цей час за своєю торгівельною і промисловою діяльністю він посідає перше місце в Київській губернії. “Населення міста, — відзначає він, — переважно складають євреї, а тому і немає речі, якої турист або місцевий мешканець не зміг би придбати тут за значно меншою ціною, ніж в інших місцях”*. З прошарку єврейського населення міста, який поступово залучався до європейської культури, згодом вийшли відомі підприємці, лікарі, музиканти, зокрема брати Рубінштейни. 1905 року тут народився відомий письменник В. Гроссман. За переписом 1897 року в Бердичеві налічувалось 41617 євреїв (80 % населення), тож не випадково за ним закріпилась назва Єрусалим Волині.

Не буде помилкою поширити вищенаведені характеристики надгробків бердичівського кладовища на інші єврейські некрополі регіону. Відрізняються вони меншими розмірами (не тисячі пам’ятників як у Бердичеві, а сотні) та дещо

* Ходорковський Ю. Бердичів. Пам’ятки єврейської культури в історичному середовищі // Архітектура України. — 1991. — №5. — С. 28.

скромнішим художнім оформленням. Додаткову історичну цінність мають ті кладовища, які знаходяться в колишніх центрах хасидизму (Полонне, Ружин). Постаць Ізраїля Ружинського, наприклад, характерна як для історії євреїв Волині, так і Північної Буковини, де він заснував окремий напрямок хасидського руху.

* * *

За даними Комітету по збереженню єврейської спадщини в Україні, на Поділлі та Брацлавщині налічується близько тридцяти кладовищ з відносно задовільним станом збереженості надгробків XVIII — першої половини XIX століть. Наведена цифра не є остаточною, оскільки дослідження тривають, але й вона свідчить, що у межах вказаного регіону сконцентрована найбільша кількість єврейських кладовищ цього періоду. Їх розподіл по областях має такий вигляд:

Вінницька область, м. Бершадь, смт Брацлав (Немирівський район), с. Комаргород (Томашпільський район), смт Копайгород (Барський район), м. Могилів-Подільський, смт Немирів, с. Попівці (Барський район), с. Райгород (Немирівський район), смт Томашпіль, м. Тульчин, смт Чернівці, смт Чечельник, смт Шаргород, смт Ямпіль.

Хмельницька область, смт Деражня, с. Зиньків (Виньківецький район), м. Кам'янець-Подільський, с. Кузьмин, с. Купин (Городоцький район), с. Михайлівка (Ярмолинецький район), с. Сокілець (Дунаєвецький район), с. Тарноруда (Волочеський район), смт Чемерівці.

Тернопільська область, м. Бучач, с. Коралівка (Борщівський район), с. Язловець (Бучацький район).

Одеська область, м. Балта, смт Кодима.

Черкаська область, м. Умань.

Колись на Західному Поділлі (Тернопільщина) було чимало єврейських кладовищ, закладених у XVIII столітті і в давніші часи. Більшість з них, на жаль, зникла, але навіть знесені цвинтарі становлять певний інтерес. Йдеться насамперед про Гусятин і Чортків, де великий вплив мали хасидські цадики династії Фрідманів (сини Ізраїля Ружинського). На ділянках старих кладовищ цих міст, які вже не мають помітних надгробків, у першій половині 1990-х років зарубіжні послідовники вчення Давида Моше Фрідмана (Чортків) і Мордехая Фрідмана (Гусятин) встановили їм пам'ятники.

Довгою вузькою смугою (400 × 600 метрів) уздовж високого берега ріки Стрипи простягнулось єврейське кладовище міста Бучача. Місцеві ремісники явно віддавали перевагу заокругленим формам плит, які, крім того, вирізняються значною товщиною і червонуватим кольором місцевого каменю. Подібно Бродам єврейська громада Бучача (відома з XVI століття) користувалася значним авторитетом; її представник А. Штерн обирався на посаду міського голови. Бучач — батьківщина Нобелівського лауреата, відомого єврейського письменника Ш. Агнона. Окрім старовинних надгробних стел кладовища сіл Коралівка і Язловець цікаві своїм розплануванням; вони окопані ровами, за що дістали

назву “окописько”. Перепадами рівнів землі виділено тут ділянки поховань різних періодів. Дуже мало збереглось передпоховальних будівель, зразок якої можна бачити на цвинтарі з Коралівки.

З-поміж перелічених вище поселень Хмельницької області зупинимо увагу на Деражні, розташованій при злитті річок Вовк і Вовчок. 1614 року містечко одержало магдебурзьке право і стало називатися містом. Наприкінці XIX століття євреї становили тут 60 % населення. Єврейське кладовище Деражні розмістилося на її західній околиці, на ділянці площею 2,6 га. Більшість надгробків належать до чобіткового типу; їх вертикальні частини вгорі ширші ніж внизу і мають різні форми завершень (заокруглення, трикутники тощо). На їх тлі різко виділяються вишуканої форми стели XVIII століття з пишним бароковим декором (на Поділлі такі зразки трапляються рідше, ніж у Галичині). Ось як описує вказані твори Б. Хаймович: “Ці надгробки унікальні не тільки високим рівнем виконавської майстерності, але й оригінальністю пластичного вирішення. За своєю суттю це ті ж порталі, проте арка спирається не на колони, а на широкі смуги з рослинним орнаментом, фронтон набуває гіпертрофованих розмірів і стає завершенням пам’ятника. Розміри барельєфу перевищують поле епітафії. Гнучкі рослинні паростки подібно килиму вкривають всю поверхню тимпана, охоплюючи міфічних та реальних тварин і птахів, зображення яких, вочевидь, має особливе значення”^{*}.

Розглядаючи зразки художнього оформлення єврейських надгробків, характерні для творчості майстрів, які працювали на Поділлі, нагадаємо, що пам’ятник асоціювався з вічно живою душею померлого, і тому все, пов’язане з ним, освячувалось ритуалом. Встановлювали його, коли минав рік після смерті. Упродовж року турбота про увічнення пам’яті небіжчика не залишала старших у його родині. Відвідуючи кладовище, вони приглядалися до існуючих надгробків, обговорювали з майстром ідею замовленого пам’ятника та текст напису^{**}. Ця обставина, безумовно, впливала на появу оригінальних творів.

Одним з прикладів пошуку нестандартних композиційних прийомів можна вважати надгробок XVIII століття з Тарноруди (Хмельниччина) із зображенням жесту коганім. Тут, на відміну від більшості проаналізованих рішень, акцент перенесено на пластичне виділення епітафії. Вертикальні края плити підрізаються під прямим кутом і переходять у півколо завершення. Цей характерний абрис декілька разів дублюється лініями розвиненого обрамлення поля епітафії, рядки великих рельєфних літер якої підкреслюються опуклими горизонтальними смужками. Якщо врахувати, що бічні і верхня частини стели мають гладку поверхню (за винятком зображення долонь), стане зрозумілою виразність контрасту між ними і пластично опрацьованою серединою каменю.

Цікаві в естетичному відношенні пам’ятники можна побачити на великому (4 га) єврейському кладовищі з Кам’янця-Подільського, яке міститься на його

^{*} Хаймович Б. Вказана праця. — С. 86.

^{**} Гоberman Д. Вказана праця. — С. 35.

Шаргород Вінницької області. Стела із зображенням левів.

північно-західній околиці. Євреї міста вперше згадуються у документі 1447 року. Громада значно зросла за часів турецької окупації Кам'янця на схилі XVII століття, а згідно перепису 1897 року єврейське населення міста становило 16211 чоловік. В середині 1930-х років тут налічувалось 20 синагог. На думку Г. Фільварова, в Кам'янці-Подільському доцільно створити багатонаціональний історико-культурний центр, який став би осередком вітчизняного і міжнародного туризму, відродження традиційних ремесел, взірцем збереження історико-культурної спадщини*.

Східне Поділля (Вінничина) — один з небагатьох регіонів України, де збереглись не тільки окремі пам'ятки єврейської культури, але й їх цілісні комплекси. В Копайгороді, Томашполі, Чернівцях, інших поселеннях краю поряд з старими цвинтарями залишилися значні фрагменти колоритної містечкової забудови. Але найповніше історичне середовище колишнього єврейського містечка може репрезентувати середмістя Шаргорода**.

* Фільваров Г. Историко-градостроительные особенности сохранения еврейского культурного наследия в Украине // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. — Київ, 1995. — С. 193.

** Соколова А. Архитектура местечек Восточной Подолии // История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции. Памятники. Находки. — СПб., 1994. — с. 53—82; Ходорковський Ю. Пам'ятки єврейської культури Поділля і Волині // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. — Київ, 1994. — С. 182—186.

*Приклад чіткого виявлення головних
формууючих елементів стели.
Мацева з Шаргорода.*

Його виникнення пов'язано з діяльністю відомого польського політика, канцлера Я. Замойського, якому доручив закріпитися у цьому районі Поділля король Стефан Баторій. Центр Шаргорода, акцентований костьолом Флоріана Шарого, засновника роду Замойських, сформувався на високому й вузькому мисоподібному пагорбі між річками Мурашкою і Ковбасною. Територія нижче костьолу була надана для забудови євреям, запрошуючи яких, володарі містечка небезпідставно сподівались перетворити його на центр ремісництва й торгівлі. Цікаво, що мурована синагога Шаргорода, споруджена 1589 року, є найдавнішою пам'яткою архітектури Вінницької області. Наприкінці XIX століття тут мешкало

чотири тисячі євреїв (71 % всього населення).

Поодинокі давні надгробки залишилися на старому єврейському цвинтарі Шаргорода, розташованому в межах його центральної частини. Нове кладовище, закладене на межі XVIII-XIX століть, знаходиться на протилежному березі річки. З цього високого місця розкривається виразна панорама серед передмістя, яка вражає органічністю злиття забудови з ландшафтом. Тут переважають мацеви із заокругленим верхом, але у порівнянні з пам'ятниками Бучача вони не такі масивні, мають більш стрункий пропорційний лад. З метою ускладнення силуету деколи застосовувалась підрізка кутів плити, а для прямокутних стел, навпаки, — їх криволінійні зрізи. Подальшим кроком у напрямку ускладнення композиції можна вважати пам'ятник із зображенням, яке синтезує мотиви дерева і свічника. На рівні цього рельєфу бічні складові обрамлення завертаються в середину волутами, відділяючись від заокругленої верхньої. Підкресливши таким прийомом їх різну тектонічну роль, майстер об'єднав все обрамлення наскрізним орнаментальним мотивом (хвилястою лінією, утвореною елементами у формі латинської букви "S").

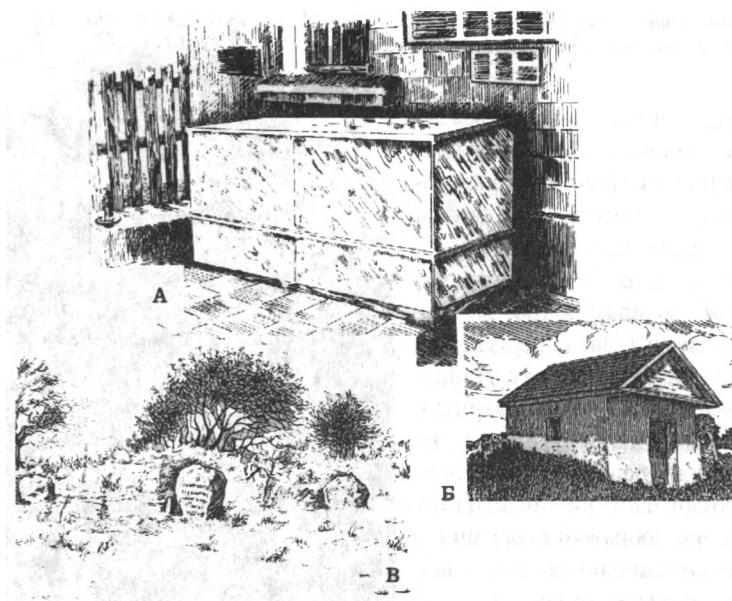
Чимало тут і зразків декоративної різьби, позбавлених обрамлень. Ось, наприклад, стела, під заокругленим верхом якої вміщено соковите рельєфне зображення левів. Одразу під ним починаються окантовані опуклими смугами рядки

епітафії; один з них вигинається дугою, повторюючи абрис плити та натякаючи на традиційний для мацев образ порталу. Тонким співвідношенням верхньої і нижньої частин композиції відрізняється пам'ятник прямокутної форми. Гладке поле епітафії з прорізаним в камені написом контрастує з широкою прямокутною рамкою, вкритою багатим різьбленням. Протилежною є концепція художнього оформлення верхньої частини: пластичний рельєф, що зображує симетричну рослину та єдинорогів обабіч неї, підкреслюється тонкою рамкою спрощеного профілю. Водночас відірваний від поля епітафії й розміщений вгорі рядок напису об'єднує обидві частини стели.

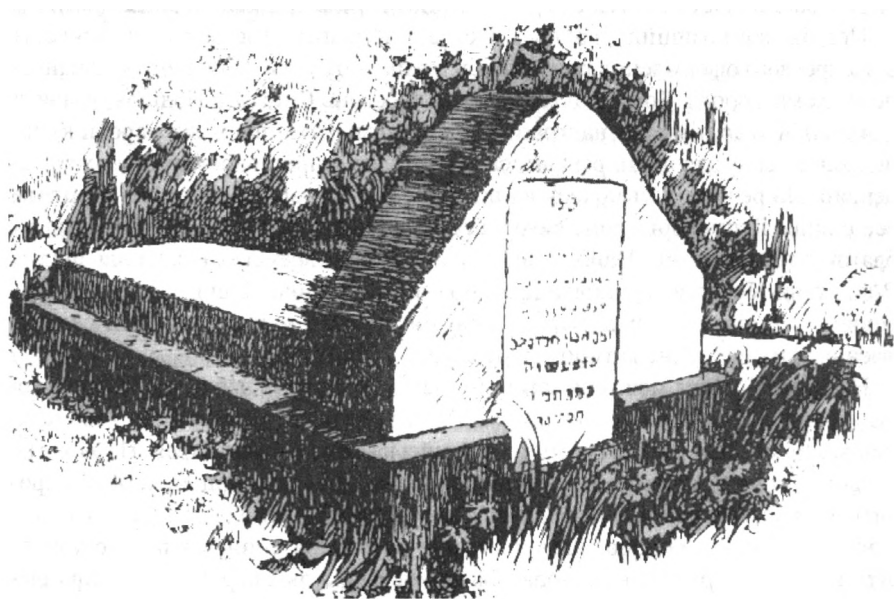

Подібні композиційні знахідки, що демонструють необмежені можливості різьбярського оформлення пам'ятників, трапляються на кладовищах Копайгорода, Комаргорода, Томашполя та інших поселень Східного Поділля, кожне з яких налічує до п'ятисот надгробків. Слід відзначити, що м'які породи каменю, характерні для цього регіону, сприяли вияву майстерності тутешніх каменерізів. До речі, просуваючись на південь від Шаргорода, не важко помітити все ширше й дуже органічне використання місцевого каменю в архітектурі та благоустрої поселень. Найбільші та найцінніші єврейські некрополі півдня Вінничини збереглися у Бершаді, Ямполі та Могильові-Подільському. На кладовищі останнього поряд з традиційними стелами можна побачити склепи, фасади яких вирішені за типом порталних композицій.

На сході Поділля межує із землями, центром яких за доби Речі Посполитої був Брацлав. Він був заснований у XIV столітті, а 1551 року його єврейські мешканці мужньо боронили місто від війська хана Девлет-Гірея. На початку XIX століття тут оселився правнук Бешта р. Нахман, який ставив за мету відродити хасидський рух, що переживав тоді не кращі часи. Подібно до свого уславленого прадіда він обожнював природу, вище за все цінував простоту в побуті, просту і щиру віру в Господа. Лаконічно формулював р. Нахман з Брацлава свої повчання, на зразок: "Ніколи не втрачайте надії!", "Не піддавайтесь

Умань Черкаської обл. Могила р. Нахмана з Брацлава: а — сучасний стан; б — колишній вигляд; в — єврейське кладовище Умані (малюнки з буклету "Могили єврейських праведників на Україні").

Брацлав Вінницької обл. Поховання р. Натана Штернхарца.

відчаю!”, “Великий закон Тори: завжди перебувати в радості!”. Досягти своєї мети він прагнув, виховуючи учнів і послідовників; одним з найвідданіших став р. Натан Штернхарц, поховання якого на брацлавському кладовищі надає йому особливого меморіального значення.

Кладовище знаходиться у мальовничій місцевості, поруч із заплавою Південного Бугу. Більшість надгробків належить до поширеного типу заокруглених плит. Серед пізніших зразків трапляються обеліски і сімейні склепи.

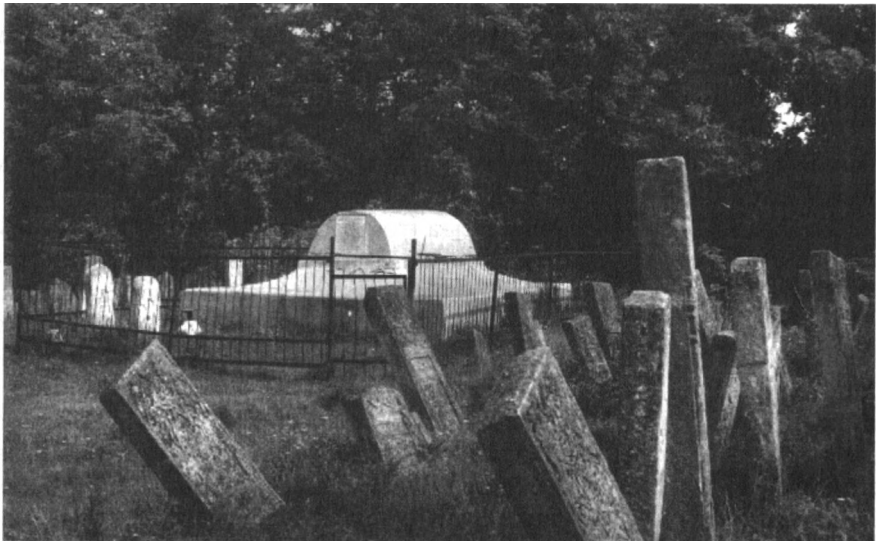
Після подій Хмельниччини єврейська громада Умані поступово відродилась, але 1768 року її чекала нова катастрофа, пов’язана з повстанням, що очолили Гонта і Залізняк. Осаджені мешканці міста ходили хресним ходом за Іконою Богородиці. “Пам’ятаю, — говорить Вероніка Кребс, — ідучи за процесією, я бачила євреїв з обпаленими бородами та пейсами, які завзято стріляли і захищалися. Я можу сказати, що тільки одні вони й захищалися...”^{*} Загинуло близько 18 тисяч євреїв і поляків. Для українського єврейства дата Уманської різни — 5 таммуза — стала днем посту й поминання. Побувавши в Умані 1802 року, цадик Нахман заповів поховати його на місцевому кладовищі разом з жертвами гайдамаччини. Хоча кладовище в районі сучасної вулиці Белінського не збереглося, послідовники брацлавських хасидів відшукали місце поховання р. Нахмана (1811 рік) і в Новорічній святі (вересень-жовтень) здійснюють сюди паломництво. Становить інтерес і вціліле єврейське кладовище Умані, що знаходиться в районі вулиці Визволителів, проте його стан збереженості не можна визнати задовільним.

* * *

Назва “Буковина” вперше зустрічається в грамоті 1392 року. Вона пов’язана з багатою буковими лісами територією, котра складається з більшої частини сучасної Чернівецької області (Північна Буковина) і румунської області Сучава (Південна Буковина). Упродовж XIII — середини XIV століть ці терени належали галицьким князям, які охоче користувались послугами єврейських купців і фінансистів, що селилися тут. Давні поселення краю найчастіше формувалися коло річок, а коли до цих топографічних умов додавалася наближеність сучасних торгових шляхів, виникали передумови для розвитку міст. Це повною мірою стосується двох центрів регіону — Хотина і Цецина (західна околиця сучасних Чернівців). Важливим чинником їх розвитку за доби середньовіччя були ярмарки. Враховуючи, що юдейські громади Османської Імперії користувались значним впливом, можна дозволити припущення про зміцнення позицій єврейства Буковини у сферах торгівлі й ремісництва протягом двох століть турецького панування (1512-1769 роки). На зламі XVIII-XIX століть регіон входить до складу Австрії і його єврейське населення поступово збільшується за рахунок колишніх мешканців міст і містечок Галичини”.

^{*} Уманський сотник Іван Гонта // Сільські обрії. — 1989. — №12. — С. 21.

^{**} Безаров А. Из истории евреев на Буковине (XIX—начало XX вв.) // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. — Київ, 1994. — С. 20.

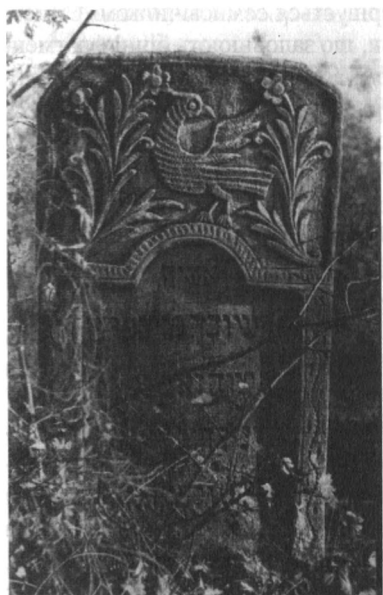

Чернівці. Поховання р. Ізраїля Ружинського на кладовищі Садгори.

Сучасний район Чернівців Садгора, що простягнувся на протилежному від середмістя березі ріки Прут, колись був окремим містечком, єврейська громада якого традиційно займалася торгівлею і ремісництвом. Як свідчать історичні документи, в окремі роки на місцевому ярмарку продавалось до 20 тисяч голів худоби. Наприкінці XIX століття за чисельністю єврейського населення (7 тисяч) містечко поступалось лише Чернівцям і Вижниці. Серед хасидів краю величезним впливом користувалася родина р. Ізраїля, який поміняв Ружин на Садгору, зазнавши на батьківщині переслідувань.

Синагога та будівлі резиденції садагорських цадиків розташовані на пониженій ділянці рельєфу. Звідси забудова, вкриваючи терасу за терасою, піднімається схилами пагорба. Тут, в районі вулиці Яна Налепки, знаходиться єврейське кладовище. Його прямокутна ділянка (200 x 100 метрів) заповнена довгими рядами надгробних стел, а біля входу привертає увагу огорожене місце з великим бетонним надгробком, де поховано Ізраїля Ружинського та його близьких. Вражає витриманість переважної більшості пам'ятників в межах певної художньої концепції. Промовляє за те, по-перше, стрункість пропорцій здебільшого прямокутних плит (іноді співвідношення горизонтальних і вертикальних вимірів дорівнює 1 : 4). По-друге, кидається у вічі тенденція до створення цілісних симетричних композицій, в яких тектоніка головних членувань поступається місцем складному переплетенню декоративних елементів, зображальних мотивів і шрифту написів.

В одному з прикладів бачимо як обрамлення лише знизу фіксує бічні ділянки стели, переходячи вище у складно окреслену арку, під якою починається

Садгора. Характерний зразок декорування надгробка (праворуч). Хотин Чернівецької обл. Типовий приклад місцевої школи різьби по каменю (ліворуч).

епітафія. Ще складніший, бароковий характер має рамка, що охоплює зображення двоголового орла, вміщене у центрі верхньої частини мацеві. З її боків несподівано виникають гілки; вони переривають ледве позначені смуги бордюру і підкреслюють їх підрядну роль. Крім того, масштаб різьбленого декору подібнено рівно настільки, аби органічно пов'язати його з рельєфно виконаним написом. Леви, птахи, рослинні мотиви зливаються разом з рядками епітафії в єдиний орнамент, що вкриває поверхню плити.

Інакше вирішували художні завдання, пов'язані з виготовленням мацев, майстри Хотина. Стародавнє місто на Дністрі мало колись важливе стратегічне значення, про що свідчить його могутня середньовічна фортеця. 1612 року під її стінами одержав смертельне поранення ушавлений гетьман П. Сагайдачний. Єврейське кладовище поселення міститься поблизу магістралі Хотин — Кам'янець-Подільський, займаючи велику територію (250 x 100 метрів). У порівнянні з пам'ятниками Садгори надгробки першої половини XIX століття тут дуже маленькі, мають чітку тектонічну будову і стриманий декор. Прямокутна форма плит підкреслюється тонкими гладкими рамками; інколи вона ускладнюється бічними зрізами.

Характерним зразком досягнення художньої виразності лаконічними засобами є мацева Хаї-Сари, доньки Моше. Майстер дозволив собі лише в одному місці — над середньою частиною епітафії — заокруглити смугу обрамлення. По осі стели це заокруглення переривається стовбуром дерева, який перехо-

дить у витонченого малюнка плетінку і завершується семисвічником. Симетрію композиції підтримують рослинні мотиви, що заповнюють бічні фрагменти верхньої частини плити. Насичена декором, вона ефектно контрастує з полем епітафії, рядки якої утворює тонкий прорізаний в камені шриффт напису.

Чимало тут і прикладів використання зооморфних мотивів у сполученні з рослинними. Зображення тварин дуже своєрідні; вони межують з примітивізмом у кращому розумінні цього поняття і яскраво демонструють особливості народної інтерпретації прийомів художнього оформлення надгробних пам'ятників. У багатьох творах, особливо із зображенням вазонів, квітучих рослин і птахів та застосуванням поліхромії, простежуються паралелі з українським декоративним мистецтвом^{*}. Ближче до магістралі знаходиться ділянка поховань кінця XIX — 30-х років XX століть. Тут вже переважають гранітні обеліски та інші форми пам'ятників, позбавлені прямих зв'язків з єврейською традицією.

Крім Садгори і Хотина кладовища кінця XVIII — початку XIX століть збереглися у Новоселиці, Сокирянах і Сторожинці. На кожному з них можна знайти чимало цікавого. В Новоселиці — це невисокі надгробки з пластичним різьбленням, інколи прикрашені розетками, що нагадують солярні знаки; в Сокирянах — пам'ятники з двох елементів (горизонтального і вертикального); в Сторожинці — оригінальної архітектури передпоховальна будівля. Останнє кладовище нещодавно огородили, а на братській могилі євреїв, які загинули від рук фашистських катів, встановили пам'ятний знак.

Як бачимо, території, де локалізуються збережені кладовища вказаного періоду, виходять за межі Волині, Галичини та Поділля. На сході вони сягають Київщини^{**}, а на південному заході — Буковини і Закарпаття. Так само, як і на Буковині, зростання єврейського населення Закарпаття припадає на рубіж XVIII-XIX століть. Найбільша громада сформувалась у Мукачеві, яке стало осередком хасидизму. Це єдине місто регіону, де наприкінці XIX століття євреї становили більшість населення. Крім мукачівського, особливої уваги заслуговують некрополі Ужгорода, Берегова, Рахова, Тячева та селища Солотвина (Тячівський район).

Великою популярністю у закарпатських каменерізів користувалась форма плити з півциркульним завершенням по центру та невеликими горизонтальними підрізками з боків. У багатьох випадках пластична тема співставлення прямокутності і заокругленості підкреслювалась лініями обрамлень. Цей тип, звичайно, сформувався не одразу. Прикладом пошуків, які передували його появі, є стела початку XIX століття з Мукачева. Її рельєфна симетрична композиція — леви обабіч вазону — оточується вгорі трикутником завершення, а внизу —

^{*} Ходорковский Ю. Еврейское наследие сел и местечек Северной Буковины // Еврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. — Київ, 1995. — С. 216.

^{**} Маємо на увазі місто Богуслав Київської області, а на Лівобережній Україні кладовище початку XIX століття збереглося у місті Гадяч Полтавської області (1813 року на ньому поховано відомого представника хасидського руху Хабад Залмана Шнеерсона).

півколом ніші епітафії. Широкі бічні лопатки обрамлення оздоблені рослинним орнаментом.

Натомість пам'ятник Сарі (середина XIX століття) вже являє собою типовий для Закарпаття зразок композиції. Вузьке пласке обрамлення фіксує зіткнення заокруглення з короткими горизонтальними відтинками і подальший прямокутний перехід до бічних вертикалей. Зсередини цей виразний абрис повторює подрібнена насічкою вужча смужка. Оточене півколом рельєфне зображення контрастує з гладкою прямокутною площиною епітафії, чому сприяє тонкий малюнок шрифту.

Деяко відмінні, хоча взагалі належать до цього типу, пам'ятники, які вирізняє вільніше ставлення до напису: його фрагменти з'являються в межах верхнього півкола і розміщуються як горизонтально, так і дугоподібно. Багато таких зразків трапляється на кладовищах Берегова, Тячева, Солотвина. Майстерні твори, де використовується цей прийом, бачимо на ужгородському кладовищі. На жаль, стан збереженості великого некрополя адміністративного центру Закарпаття (район вулиці Котляревського) незадовільний; втрачено чимало найстаріших пам'ятників.

Зупинивши увагу на єврейських кладовищах Ужгорода, Берегова, Мукачева, Рахова, Тячева і Солотвина, відзначимо, що у першій половині XIX століття виникли кладовища ще ряду поселень регіону. Однак їх пам'ятники більшою мірою характеризують еволюцію каменерізного мистецтва подальшого періоду, тому згадаємо про них у наступному розділі.

КЛАДОВИЩА СЕРЕДИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Починаючи з середини ХІХ століття, помітно зростає чисельність єврейського населення у східних та південних регіонах України. Виникають десятки єврейських сільськогосподарських поселень в Херсонській та Єкатеринославській губерніях. За даними на 1836 рік (Чернігів) та на 1859 рік (Єлисаветград) третину мешканців цих міст складали євреї^{*}. Якщо брати до уваги лише кількісні показники, різниця між землями, які входили до складу Австро-Угорської і Російської імперій, не дуже помітна. У другій половині століття, наприклад, питома вага єврейської меншини на Правобережжі і в Східній Галичині характеризується однаковою цифрою — 12 %. За чисельністю євреїв (25 тисяч) та за кількістю синагог (13) Єлисаветград (тепер — Кіровоград) у 1910-х роках майже не поступався Чернівцям. Коли ж враховувати якісні характеристики, — а пам'ятки культури відбивають їх досить переконливо — треба констатувати суттєві відмінності у становищі поділеного між двома імперіями українського єврейства.

Євреї Галичини, Буковини і Закарпаття ніколи не зазнавали таких переслідувань, утисків і обмежень, які випали на долю їх одновірців, що опинилися в межах “смути осілості”. У попередніх розділах вже згадувались євреї-бургомістри та депутати парламенту — явище неможливе для царської Росії, де на зламі ХІХ — ХХ століть одна за одною прокотилися хвилі єврейських погромів. “Міф про “австрійське щастя”, — зазначає професор Єврейського університету в Єрусалимі В. Москович, — знайшов своїх прихильників перш за все серед євреїв, тому що вони втратили зі старою Австрією більше, ніж будь-яка інша нація”^{**}. Порівняно кращі умови життєдіяльності на західноукраїнських землях не могли не накласти відбиток на якісний рівень пам'яток єврейської культури та стан їх збереженості, що, безумовно, слід враховувати при подальшому висвітленні теми.

Подаючи відомості про єврейські кладовища вказаного періоду, відзначимо наступне. По-перше, його хронологічна наближеність обумовлює помітне зростання кількості об'єктів історико-культурної спадщини цього різновиду. По-друге, тогочасні єврейські кладовища збереглись майже у всіх регіонах України. По-третє, вони знаходяться не тільки в малих містах, селищах міського типу та селах, але й у значних адміністративних центрах. Підкреслимо, що нижченаведений перелік фіксує лише ті населені пункти, некрополі яких мають по-

* Паперный Ю. Динамика роста еврейского населения Черниговской губернии в конце XVIII—первой половине XIX века // Єврейська історія та культура в Україні. — Київ, 1994. — С. 110; Кизименко П. Євреї в Єлисаветграді (кінець XVIII—початок ХХ століть) // Єврейська історія та культура в Україні. — Київ, 1995. — С. 81.

** Москович В. Багатокультурність та національні відносини у Галичині та Буковині // Єврейська історія та культура в Україні. — Київ, 1997. — С. 89.

рівняно задовільний стан збереженості (не менше 500 надгробків). Виняток становлять невеликі, але добре збережені кладовища Закарпаття.

Вінницька область, с. Городківка (Крижопільський район), с. Жабокрич (Крижопільський район), м. Жмеринка, смт Іллінці, смт Калинівка, с. Межирів (Жмеринський район), с. Ободівка (Тростянецький район), смт Ольгопіль (Чечельницький район), с. Печера (Тульчинський район), смт Піщанка, смт Погребище, с. Станіславчик (Жмеринський район), смт Теплик, смт Тростянець.

Дніпропетровська область, м. Дніпропетровськ, м. Кривий Ріг.

Донецька область, м. Горлівка.

Житомирська область, м. Житомир (кладовище по вул. Бердичівській), смт Володарськ-Волинський, с. Вчорайше (Ружинський район), смт Городниця (Новоград-Волинський район), смт Дзержинськ, смт Смільчине, смт Кам'яний Брід (Новоград-Волинський район), м. Коростишів, м. Малин, смт Народичі, смт Олевськ, смт Радомишль, с. Райгородок (Бердичівський район), с. Троянів (Житомирський район), с. Ушомир (Коростенський район), смт Червоноармійськ.

Закарпатська область, Виноградівський район, м. Виноградів, с. Великі Комяти, с. Веряца, с. Вілок, с. Дротинці, с. Дякове, с. Сасове, с. Тенове, с. Хижа, с. Чепи, с. Чернотисів, с. Чорна, с. Юлівці; Межигірський район, смт Межигір'я, с. Верхній Бистрий, с. Голятин, с. Колачова, с. Майдан, с. Негровець, с. Нижній Студений, с. Новоселиця, с. Пилипець, с. Прислоп, с. Синевір; Хустський район, м. Хуст, с. Березів, с. Велятин, с. Горічеве, с. Данилове, с. Драгове, с. Іза, с. Кошелеве, с. Олександрівка, с. Рокосів, с. Сокирниця, смт. Ясиня.

Запорізька область, м. Мелітополь, м. Токмак.

Івано-Франківська область, м. Івано-Франківськ, м. Снятин, м. Яремча.

Київська область, м. Київ (Куренівське кладовище), смт Бородянка, м. Сквиря, м. Тараща, смт Тетіїв, м. Фастів.

Кіровоградська область, м. Кіровоград, смт Голованівськ, смт Добровеличківка, м. Новоукраїнка, смт Олександрівка, с. Хашувате (Гайворонський район).

Львівська область, м. Львів (Янівське кладовище), м. Дрогобич.

Луганська область, м. Алчевськ.

Миколаївська область, смт Домашівка, с. Мостове (Домашівський район).

Одеська область, м. Одеса (кладовище по вул. Хімічна), м. Білгород-Дністровський, м. Болград, м. Кілія, м. Котовськ, смт Саврань, смт Тарутине, с. Ясінове-ІІ (Любашівський район).

Полтавська область, м. Полтава, м. Кременчук, м. Пирятин.

Рівненська область, м. Корець (кладовище по вул. Березівській).

Сумська область, м. Суми, м. Глухів, м. Конотоп, м. Кролевець, м. Путивль.

Тернопільська область, м. Тернопіль, смт Вишнівець (нове кладовище), м. Збараж, смт Підволочиськ, м. Чортків.

Херсонська область, с. Бобровий Кут, смт Калінінська (Велико-Олександрівський район), с. Мала Сейдеменуха (Благодатівський район).

Хмельницька область, м. Хмельницький, с. Великий Жванчик (Дунаївець-

кий район), м. Дунаївці м. Ізяслав, смт Летичів, смт Меджибіж (нове кладовище), м. Славута, м. Шепетівка, смт Ярмолинці.

Черкаська область, м. Черкаси, м. Городище, м. Звенигородка, м. Золотоноша.

Чернівецька область, м. Чернівці, с. Банилів (Вижницький район), м. Вашківці, м. Вижниця, смт Путила, с. Селятин (Путильський район).

Чернігівська область, м. Чернігів, м. Бахмач, м. Ніжин, м. Новгород-Сіверський, м. Прилуки.

Республіка Крим, м. Євпаторія, м. Керч, м. Симферопіль, м. Феодосія.

Коментуючи подані відомості, зауважимо, що вони характеризують сучасний рівень обстеження населених місць республіки фахівцями Комітету по збереженню єврейської спадщини в Україні і, безперечно, потребують уточнення. Ця обставина, а також необхідність врахування стану збереженості пам'яток, пояснюють мінімальність або ж відсутність інформації по деяким з областей. Відмінності у стані збереженості історичних кладовищ в різних областях змушують нагадати про наслідки Другої світової війни. Зокрема, у південно-західних регіонах, окупованих угорськими і румунськими військами, вони не були такими катастрофічними, як на решті територій України. Особливих руйнувань зазнали райони, де розгорнувся партизанський рух, наприклад, Волинь. Зрозуміло що тут постраждали не тільки некрополі, але й інші складові історичного середовища поселень.

Не можна забувати і про те, що до 1939 року західноукраїнські землі не входили до складу Радянського Союзу, де панував войовничий атеїзм і історико-культурне надбання методично винищувалось. Вказана тенденція виявилась на Західній Україні вже у повоєнні роки. Ось що пише з цього приводу член виконкому селищної Ради Коропця Монастириського району Тернопільської області Я. Петрів: "Деся в період з 1950 — 1965 рр. місцевою владою, адміністративним керівництвом Коропецького району, при сприянні правління місцевого колгоспу, почалися руйнування кладовища. Першочергово частину надгробних каменів було забрано для укріплення берега річки, що протікає через центр Коропця. Огорожу повалили, дроти розтягнули. Подібні акції вандалізму та нелюдське ставлення до спадщини минулого проводились майже з усіма архітектурними, релігійними та іншими видами пам'яток, що становлять історичну, культурну та духовну цінність нашого народу, надбану на протязі багатьох десятиріч тими, хто проживав на даній території".

Пояснюючи ситуацію, що характеризує єврейські некрополі з точки зору різниці у їх кількісних та якісних показниках між західними та рештою областей України, вкажемо також на особливості містобудівного розвитку поселень. Чимало міст на сході та півдні республіки стали промисловими центрами, що за умов захоплення ідеологією прагматизму та технократизму призводило до

* Уривок з листа, надісланого з Коропця до Комітету по збереженню єврейської спадщини в Україні.

радикальних змін планувальної структури, а відтак — до ігнорування цінності тих чи інших компонентів історичного середовища.

Процес формоутворення, що спостерігається на прикладах пам'ятників єврейських кладовищ з середини XIX до 20-х років XX століття, дозволяє зафіксувати ряд тенденцій:

- впевнене володіння репертуаром композиційних прийомів, набутих на попередніх етапах розвитку, з дотриманням традицій;
- зниження мистецьких якостей внаслідок стандартизації, уніфікації композиційних вирішень;
- розрив з традицією, пошук нових форм, використання нових матеріалів.

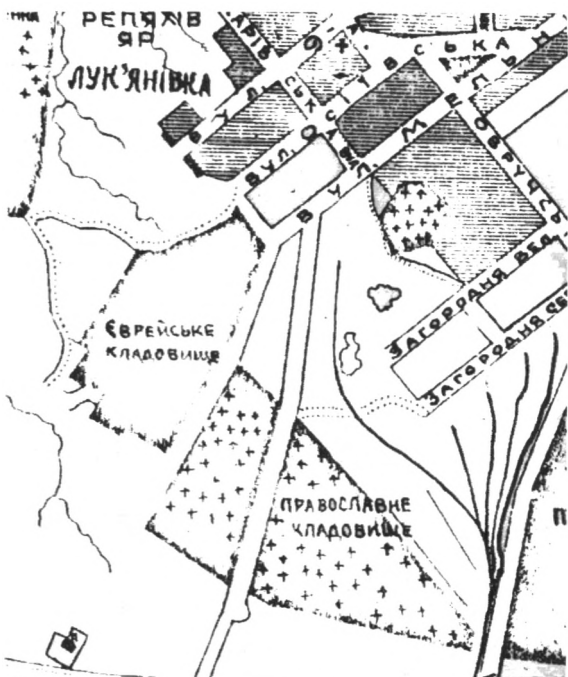
Дві останні тенденції помітно переважають у східних та центральних областях. В цьому переконує, наприклад, аналіз надгробків єврейських некрополів Сумщини. Кладовище обласного центру, ділянка якого витягнулась уздовж вулиці Кірова, складається з двох частин, розділених центральною алеєю. Близьче до вулиці знаходяться виключно єврейські поховання, з іншого боку алеї — змішані. Найстаріші зразки пам'ятників розташовані біля входу і являють собою гранітніobelіски та склепи; традиційні мацеви майже не трапляються. Депо далі міститься скромно оформлена братська могила, куди перенесено тлін тисячі місцевих євреїв, закатованих фашистами. Стел традиційної форми не бачимо тут тому, що м. Суми колись входило до складу Харківської губернії, виключеної з “смути осілості” (за даними 1884 року єврейське населення губернії не перевищувало 0,4 % загальної кількості). Зрозуміло, що родин ремісників-каменерізів, де мистецтво виготовлення надгробків передавалось від покоління до покоління, тут не було. Крім того, на Сумщину та на Чернігівщину переселилося чимало євреїв з Білорусі та Литви, а в цих регіонах мистецтво декоративного різьблення не набуло такого розвитку як, приміром, на Галичині чи Поділлі.

Значно цікавіше кладовище колишньої столиці Гетьманщини міста Глухова. І це не дивно, адже воно входило до Чернігівської губернії, де дозволялося селитися євреям (1884 року вони складали 4.4 % населення). Що ж до самого міста, то його єврейські мешканці вже у 1836 році становили тут близько півтори тисячі чоловік*. Ховали їх, на відміну від Сум, не поруч з християнами, а на окремій ділянці (250 x 100 метрів), відведений на південній околиці Глухова. На стелах традиційного типу позначилась тенденція до спрощення декору, уніфікації форм. Натомість творчим підходом відзначаються рішення пам'ятників нового типу, зокрема, невисоких стовпчиків (їх мініатюрність не дозволяє вжити слово “obelіск”), головні частини яких утворюються пірамідальними об'ємами, а верхи ускладнено комбінаціями пірамідальних і призматичних форм. Одна з граней піраміди прикрашалася зіркою Давида й вміщувала стислу епітафію. Не можна не відзначити, що завдяки турботливому ставленню місцевої влади, кладовище огорожене, а його територія впорядкована.

* Паперный Ю. Вказана праця. — С. 110

Годі шукати традиційні зразки надгробних стел на єврейських кладовищах Києва, хоча на найстарішому (Звіринському) їх, певно, і можна було колись побачити. Функціонувало воно з XVIII століття і у 1880-х роках місць для нових поховань вже не мало. “Київська дума в 1888 р., — пише Л.Проценко, — відвела нову ділянку на Лук’янівці, враховуючи, що більшість єврейського населення мешкає в Подільській, Плоській та Либедській частинах міста. Але тільки в 1894 р. єврейська громада погодилась на влаштування нового кладовища на Лук’янівці. Впорядкування огорожі та різних будівель було здійснене за проектом відомого архітектора В.Ніколаєва. Перед Великою Вітчизняною війною це кладовище займало двадцятип’ятигектарну площу. Під час війни кладовище зруйнували фашисти. Реставрувати його було складно, а тому міськрада прийняла рішення про припинення поховань і виділила під них спеціальні ділянки на Миському кладовищі — Берковцях”^{*}.

За схожим сценарієм розгорталися події у багатьох великих містах. В Одесі, де перед війною налічувалось 200 тисяч євреїв, були ліквідовані кладовища по вул. Водопровідній, на Шкодовій горі, а 1975 року — в районі вулиць Артилерійської і Комарова. В Житомирі така ж доля спіткала старе кладовище (район вул. Маяковського — Пархоменка) і цвинтар, розташований між річками Те-

терів і Кам’янка. В Луцьку знищили кладовища по вул. Б.Хмельницького (давнє) і по вул. Незалежності. Немає вже тут і цвинтаря, де спочили представники місцевої караїмської громади. Поява караїмів в Луцьку та Галичі (тут кладовище залишилося) пов’язана з боротьбою князя Вітовта проти кримських татар. Результатом одного з його вдалих походів на Крим стало переселення полонених татар та частини караїмів на землі Литви (Тракай). Згодом вони утворили декілька громад в містах Ук-

Київ. Схема розпланування району Лук’янівського кладовища.

^{*} Проценко Л. Київський некрополь. путівник-довідник. — Київ, 1994. — С. 260—261.

раїни. Вважають, що формування етноконфесійної групи кримських караїмів зумовили два чинники:

- збереження доталмудичних давньобіблійних вірувань;
- засвоєння тюркської мови та господарчо-побутових навичок місцевого населення Тавриди*. Термін “караїми” (люди Писання) з’явився у дев’ятому столітті. Цікаво, що караїм Єгуда Гадасі вперше назвав шестикутну зірку знаком, священним для євреїв**.

Відомо, що упродовж XIX століття у Києві дозволялось селитися лише окремим категоріям єврейського населення (заможні купці, лікарі, інженери тощо). Вони, зрозуміло, тяжіли до європейської культури і замовляли пам’ятники професійним скульпторам, які, в свою чергу, віддавали перевагу новим формам і матеріалам (граніт, мармур, метал). Відзначимо, що нехтування традиційними формами, помітне на межі XIX — XX століть, знижує етнографічну цінність об’єктів єврейської матеріальної культури. Водночас хронологічна наближеність періоду привертає до пов’язаних з ним некрополів особливу увагу істориків, оскільки серед похованих зустрічаються відомі представники різних сфер діяльності. Зокрема, чимало відомостей про літераторів єврейського походження, похованих на різних кладовищах Києва, подає у своїй праці Л.Проценко.

Певною даниною традиції було нове тлумачення мотиву дерева життя. Якщо в традиційному мистецтві цей символ втілювали різьблені зображення рослин (галузки, квіти у вазонах, дерева-свічники), то у новій інтерпретації він одержав скульптурну форму: встановлене на постаменті дерево, позбавлене верха та гілок. Поруч із струнками обелісками та композиціями з декількох каменів цей тип пам’ятника можна бачити на Куренівському єврейському кладовищі, куди перенесли чимало поховань з Лук’янівського***; він нерідко трапляється на кладовищах Київщини та суміжних з нею регіонів.

Приналежність до єврейської культури деколи позначувалась виключно стилістикою, як наприклад, в монументальних склепах, вирішених у формах мавританської архітектури, що привертають до себе увагу на Байковому кладовищі Києва. “Елементи мавританського стилю, — зауважує М.Кальницький, — іноді тлумачаться як ознака орієнтальності, доречної для єврейського об’єкта. Нам уявляється, що це також слугувало алюзією до середньовічної Іспанії, де єврейство досягнуло чи не найвищого розквіту”****. Проте розміщення згаданих склепів на території християнського кладовища, обумовлене, ймовірно, міркуваннями престижу, — цілком нетрадиційне явище.

* Павленко Ю. Вказана праця. — С. 321.

** Хонигсман Я. С., Найман А. Я. Вказана праця. — С. 11.

*** Нещодавно туди перенесено поховання хасидських цадиків династії Тверських.

**** Кальницький М. Архитектура киевских синагог // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. — Київ, 1997. — с. 164.

Надгробки з єврейського кладовища Славути Хмельницької області

Переходячи до розгляду єврейських кладовищ Волині і Поділля, зазначимо, що тут вже помітні прояви всіх трьох вищезгаданих тенденцій формоутворення. Зокрема, подальшим розвитком традиційних прийомів композиції характеризуються надгробні пам'ятники некрополя міста Славути Хмельницької області. Розташоване воно на вулиці Жовтневій, поруч з католицьким цвинтарем, на ділянці площею 1.5 га. Хоч пам'ятники датуються тут початком ХХ століття, більшість з них тяжіє до традиційного типу мацеви, що, можливо, обумовлено впливом хасидизму (на кладовищі поховано цадиків династії Шапіро). Переважають стели прямокутної форми із заглибленими нішами епітафій, в контурах яких бачимо вже добре знайоме з попередніх прикладів зіставлення прямокутності із заокругленістю. Бічні лопатки обрамлень гладкі, а різьблення верхніх частин плит неглибоке; іноді його малюнок спрощений і схематичний. Останній момент свідчить про те, що майстер виступає вже не стільки як митець, скільки як ремісник.

Якщо згадати класифікацію зображень, запропоновану І.Дворкіним, то ці зразки слід віднести до другої групи — прості зображення, побудовані довкола одного, найчастіше зооморфного мотиву, включеного до того чи іншого орнаментального контексту". Аналогічну тенденцію формоутворення спостерігаємо на прикладах надгробків єврейського кладовища міста Шепетівки, яке також є об'єктом релігійного паломництва". Знаходиться воно по вулиці Шевченка, займає тригектарну площу і, подібно до Славути, має огорожу з брамою. Ще одна спільна риса — значне заростання ділянок деревами і кущами. Через

це, на жаль, чимало кладовищ вказаного періоду справляють враження неповторності.

Недалеко від Шепетівки знаходиться старовинне місто Ізяслав, що сформувалося у мальовничій місцевості при злитті ріки Горинь з її Притоками Сошенкою і Покірною. Перші відомості про євреїв Заслава (старовинна назва поселення) датуються першою половиною XVI століття. Якщо зважити на те, що монументальну синагогу зведено тут на початку наступного століття, стане очевидним факт значного кількісного зростання єврейської громади упродовж першого сторіччя її існування. За переписом населення 1765 року в Старому місті налічувалось 2047, а в Новому (правий берег Горині) — 760 євреїв. Протягом XIX століття громада підтримувала тісні зв'язки з одновірцями Острога, Полонного, Славути, Шепетівки, все більше згуртовуючись на позиціях хасидизму. Тогочасний Ізяслав був одним з центрів видання єврейської релігійної літератури.

Нове єврейське кладовище міста розташоване на його північно-західній околиці, займаючи ділянку 200 x 100 метрів, оточену мурованою огорожею. Найстаріші надгробки датуються кінцем XIX століття. Переважають пам'ятники чобіткового типу, вертикальні елементи яких містять епітафії в сполученні із скромним декоративним оздобленням. Старе кладовище знаходиться ближче до історичного центру Ізяслава, між католицьким цвинтарем і заплавою ріки Сошенка. Неправильної форми ділянка неогороджена і разом з довкіллям виглядає дуже мальовничо. Враховуючи незадовільний стан збереженості цього некрополя, він не згадувався у попередньому розділі, хоча окремі напівприховані в землі камені мають дуже виразне пластичне різьблення. Торкнувшись питання збереженості пам'яток, згадаємо також давню синагогу Ізяслава, яка знаходиться у занедбаному стані (виконує функції котельної). З порівняння двох кладовищ міста видно як наприкінці XIX століття поступово згасає мистецтво декоративної різьби, на зміну традиційній стелі приходить новий тип надгробного пам'ятника.

Характеризуючи Подільську губернію, В.Гульдман вказує, що наприкінці XIX століття євреї складали 13,3 % її населення. Що ж стосується Проскурова (з 1954 р. — м. Хмельницький), то тут аналогічний показник становив 38,2 %^{***} Єврейські квартали міста сформувалися в районі сучасних вулиць Подільської і Примакова. Тут залишилось чимало зразків традиційної єврейської забудови та синагога ремісників, яка зараз використовується за призначенням. Ділянка єврейського кладовища Хмельницького протягнута вздовж вулиці Толстого. Більшість надгробків її збереженої частини належить до чобіткового типу з

* Дворкин И. Вказана праця. — С. 196 (до першої групи дослідник відносить складні багатофігурні зображення, що сумішують рослинний і зооморфний орнамент з різними традиційними символами, а до третьої — найпростіші зображення).

** Тут поховано цадика Ісаака Шапіро.

*** Гульдман В. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. — Кам.-Под., 1889. — С. 327

вертикальною частиною, верх якої ширше ніж низ (подібна форма вже згадувалась при описі пам'ятників з Деражні). Трапляються тут також іobelіски. Унікальність некрополю надає розташований поблизу меморіал жертвам погрому, який стався у Проскурові 15 лютого 1919 року. Цього дня загони отамана Семесенка скористалися спробою більшовиків виступити проти Директорії, як приводом для жорстокого переслідування євреїв міста.

Надгробки з Летичева можна вважати показовими прикладами прояву тенденції до спрощення композиції пам'ятників в цілому і їх різьбленого декору зокрема. Стели тут мають поширену на Хмельниччині форму звуженої до низу трапеції, а єдиним декоративним елементом є утворений двома волютами невисокий фронтон, позбавлений будь-яких зображень. В окремих випадках майстер дозволяв собі дещо ускладнити малюнок рамки епітафії — вгорі вона прикрашалась зубцями. Слід відзначити, що мацеви подібного типу переважають на кладовищах східних, центральних та південних областей України (вирізняючись, звичайно, деякими формальними ознаками). Відсутність в цих регіонах мистецьких осередків з усталеними традиціями різьби по каменю призводила на межі XIX — XX століть до своєрідної архаїзації форм пам'ятників: так само як і в стелах XVI — початку XVII століть вся увага зосереджувалась на тексті епітафії.

* * *

Якщо на Хмельниччині ми мали можливість простежити за проявами всіх трьох тенденцій формоутворення, характерних для еволюції прийомів композиційної побудови надгробків, то на захід від ріки Збруч нові типи пам'ятників зустрічаються значно рідше. Навіть у такому великому місті як Тернопіль бачимо тяжіння майстрів до усталених форм. Пам'ятники місцевого кладовища (вул. Микулинецька) можна розцінювати, як високохудожні зразки професійної інтерпретації традиційних прийомів побудови композиції мацев. Спільними для більшості творів рисами є прямокутна форма й стрункі пропорції плит, а також характерний пластичний мотив завершення, утворений дугою, кінці якої закручуються у формі волют. Над волютами починаються ще дві дуги, різко зупинені краями стели. Принцип зіставлення заокруглених і гострих кутів, прямокутних і напівкруглих форм, виразність якого ґрунтується на діалектичній єдності протилежностей, домінує в цих зразках декоративного мистецтва.

У переважній більшості стел вказаний мотив лише прорізано на прямокутній поверхні плити. Проте трапляються і приклади, коли він послідовно пластично розробляється, внаслідок чого мацева збагачується складним силуетним завершенням. Зупиняючи увагу на одному з найдосконаліших зразків розвитку цієї пластичної теми, відзначимо чітку ордерну будову композиції. Складний різьблений верх надгробка сприймається в цьому випадку як аттік, що відокремлюється від нижчої частини плити профільованим карнизом і спирається на капітелі колон, що фланкують поле, призначене для епітафії. У центрі аттіка

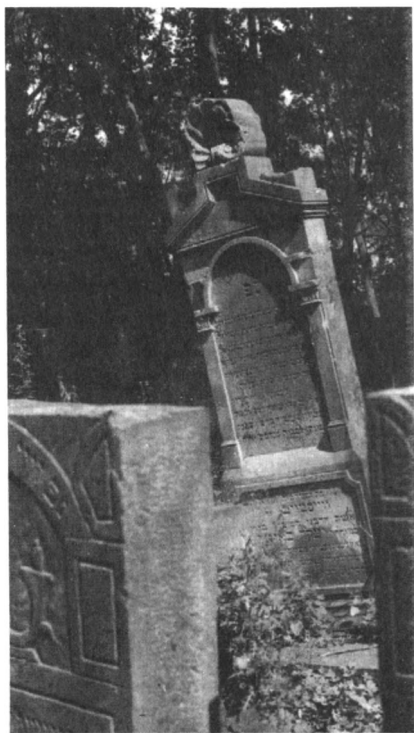

Тернопіль. Схема розташування єврейського кладовища в планувальній структурі міста

бачимо тонко вирізблену корону, пластичну форму якої підкреслюють прямокутні стовпчики, на котрі спираються волоти дуги, що вінчає аттік.

В іншому прикладі вигнута смуга рамки є тлом для напису, а замість корони під нею знаходиться зображення зламаного бурею дерева. Малюнок цей яскраво свідчить про обізнаність автора у мистецтві сецесії. Серед сюжетів різьблення, розміщеного в середині форми, утвореної описаним вище обрамленням, трапляються свічники різного малюнка й пропорцій, зірки Давида, інші мотиви. У тих випадках, коли майстер прагнув підкреслити цілісність композиції, він обирав для обмеження епітафії прямокутну, але увінчану піколом рамку, повторюючи так характер завершення надгробка.

Недалеко від Тернополя (22 км) знаходиться місто Збараж. Володарі поселення князі Збараські дозволили селитися тут євреям наприкінці XV століття.

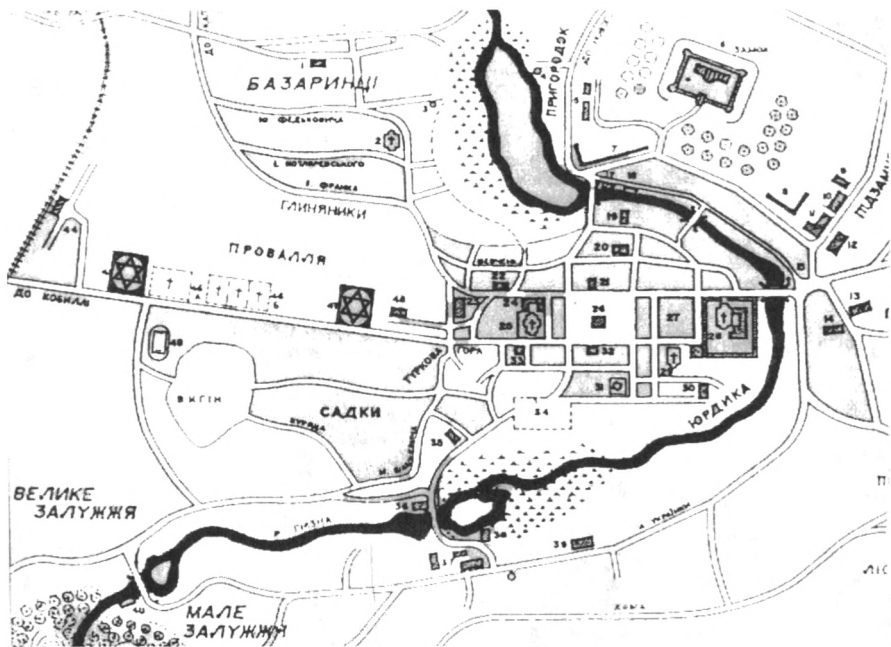
*Тернопіль. Стела із зображенням зірки Давида(ліворуч)
і приклад часткового трансформування традиційної форми надгробка (праворуч)*

Коли ж минуло ще чотириста років, єврейське населення міста сягнуло трьох тисяч (35 % всіх мешканців). Свідченням колишньої впливовості місцевого єврейства є кам'яниці його найзаможнішої верстви, що беруть участь у формуванні забудови центральної площі Збаража. Прикрашає її ансамбль і фасад будинку, де знаходились служби єврейського самоврядування*.

Давнє єврейське кладовище, яке розміщувалось ближче до центру, почали руйнувати в часи німецької окупації, а в 1960-х роках ліквідували повністю, побудувавши на його місці Будинок побуту і дитячий садок. Нове кладовище виникло поруч з християнським, в районі сучасних вулиць Грушевського і Міцкевича. Стан його також викликає занепокоєння, хоч тут ще залишилися цікаві пам'ятники першої третини нашого століття, в художньому оформленні яких місцеві майстри свідомо спирались на традиції своїх попередників.

Одне з єврейських кладовищ Чорткова (вул. Міцкевича) також межує з християнським, його дільниця огорожена, а вхідну браму акцентовано ар-

* Якщо співставити ці факти з ситуацією в Києві, зокрема, з обмеженнями на будівництво синагог, з якими до 1890-х років стикалась єврейська громада міста, ясніше окреслиться різниця становища між євреями двох імперій.

Зображ Тернопільської області. Єврейські кладовища у розплануванні міста.

кою з різьбленим написом на івриті та зіркою Давида. За огорожею тісно скупчилися традиційного типу стели 1910 — 1930-х років, які можна вважати типовими прикладами тенденції до уніфікації форм, спрощення різьбленого декору.

В іншому районі міста — на схилі пагорба, поблизу мосту через ріку Серет, — знаходиться другий некрополь. Його пам'ятники, датовані кінцем XIX — початком XX століть, до певної міри також відбивають зазначену тенденцію, бо зразків соковитого пластичного декору тут небагато. Водночас проглядається тенденція до застосування широкого арсеналу композиційних прийомів, набутих на попередньому етапі розвитку. Помітно, зокрема, прагнення індивідуалізувати образний лад кожної мацеви. З цією метою використовувались різні варіанти співвідношень головних структурних елементів плити: площини епітафії, завершення та обрамлення. Вдало обігрувався, наприклад, мотив контрастного співставлення різких та плавних переходів між горизонтальними та вертикальними гранями чи лініями. В деяких випадках він обумовлював складну форму завершення стели, продубльовану абрисом рамки епітафії. В інших — визначав конфігурацію ніши, яка охоплювала як епітафію, так і вміщене над нею декоративно-символічне зображення. Нарешті, співставлення заокруглень з прямими кутами з'являлось лише у верхній частині композиції, а обрамлення напису вирішувалось ортогонально. Серед

Чортків Тернопільської області. Стела початку XX ст. (ліворуч) і мацева із зображенням свічника з чортківського цвинтаря (праворуч)

зображень тут переважають менори та шестикутні зірки; згідно класифікації, запропонованої І.Дворкіним, їх безперечно, слід віднести до групи простих зображень.

Як вже зазначалось вище, на ділянці колишнього старовинного кладовища Чорткова зарубіжними хасидами встановлено пам'ятник Давиду Моше Фрідману. Син Ізраїля Ружинського оселився тут у 1860-му році і розгорнув діяльність по створенню впливового центру хасидського руху. Вона стимулювала подальше зростання єврейського населення Чорткова, яке 1900 року становило 3146 чоловік (61,7 % всіх мешканців). Громада, безумовно, пишалася тим, що представника місцевих сіоністів Малера 1907 року було обрано депутатом Австро-Угорського парламенту. Життя чортківських євреїв талановито описав їх земляк Карл-Еміль Францоз (1848 — 1904 рр.). Цікаво, що майбутній письменник народився в сім'ї першого єврея Галичини, який одержав вищу освіту.

* * *

На прикладі Чорткова можна переконатися в тому, що вплив хасидських осередків Буковини поширився далеко за межі цього регіону. Йдеться не тільки

*Чортків. Приклад компенсації
спрощення декоративно-символічного
зображення ускладненням абрису
надгробка.*

про садгорський, але й про вижницький напрямок хасидизму, на чолі якого стояв Менахем Мендель бен Хаїм Хагер. Згідно літописних відомостей, Вижниця виникла наприкінці XV століття. Поселення, що затишно пригорнулось до підніжжя Буковинських Карпат, наприкінці XVIII століття стало значним центром торгівлі. Коли ж минуло ще сто років, його населення на 90 % складалося з євреїв*. Отже не дивно, що будинки заможних євреїв формують об'ємно-просторову структуру середмістя Вижниці, а домінантою ансамблю її центральної площі є споруда синагоги**.

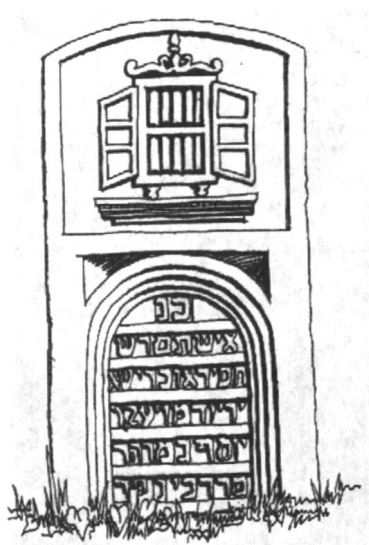
З двох єврейських кладовищ Вижниці залишилося те, що знаходиться між нею і селом Черногузи (цвинтар в районі сучасного стадіону ліквідували наприкінці 1960-х років). Воно є об'єктом паломництва зарубіжних хасидів, коштом котрих некрополь впорядковано; зокрема, встановлено огорожу і павільон (огель) над похованнями родини Хагерів. Суворе дотримання громадою усталених норм духовного життя і побуту зумовило традиційну спрямованість творчості місцевих майстрів. Зрозуміло, що перша з виділених тенденцій формоутворення виявилась в пам'ятниках з Вижниці найвиразніше. Домінує класичний тип композиції стели з чіткою фіксацією головних структурних елементів (прикрашена зображенням верхня частина, ніша епітафії, обрамлення). Його показовим прикладом є надгробок із зображенням шафи з книгами Тори. Гладка площина, на якій міститься цей сюжет, та пласке позбавлене орнаментики обрамлення акцентують його і рельєфно виконаний напис, оточений профільованою аркою.

Наступний крок у розвитку композиції усталеного типу мацеві бачимо в стелі Шмуеля-Меєра, сина Йосефа-Хаїма (1892 рік). Верхня частина плити одержує форму трапеції, підкреслену тонкою рамкою. В її межах знаходиться рельєф складного сюжету: переплетені у боротьбі і оповиті закрутами галузок фігури

* Безаров А. Вказаня праця. — С. 23.

** Місце компактного проживання вижницьких хасидів в Ізраїлі прикрашає синагогою точнісінько такого ж вигляду.

Вижниця Чернівецької області. Зразки надгробних пам'ятників.

орла і лева та літери початкової формули епітафії. Декоративно-символічне зображення, яке частково порушує симетричну будову пам'ятника, безумовно, слід розцінювати, як нове явище. Залучивши асиметрію до апробованих раніше художніх засобів, різьбярі одержали додаткові можливості для збагачення, індивідуалізації своїх творів.

Можна припустити, що асиметрія більшою мірою характеризує фольклорний напрямок різьбленого декору єврейських надгробків. Принаймні, в пам'ятниках початку ХХ століття, коли майстри остаточно зорієнтувалися на професійні зразки, здебільшого використовували суворо симетричні композиції. Вказане спостереження зовсім не означає, що симетрична схема надто обмежувала творчість народних майстрів. В цьому переконує, зокрема, знайомство з надгробними пам'ятниками єврейського кладовища села Банилів Вижницького району. Вдивляючись у дві симетричні стели з Банилова, неважко помітити як майстерно створюються відмінності образного ладу чоловічого і жіночого надгробків. Обравши для увічнення пам'яті покійної асиметричну схему зображення, різьбяр найчастіше зупинявся на опрацьованні образів однієї птахи і рослини.

Відзначимо, що цей сільський цвинтар значно цікавіше кладовища, розташованого поруч міста Вашківців, в пам'ятниках якого превалює тенденція до уніфікації форм і спрощення декору. Якщо в останньому випадку занедбаність поховань зумовлена інтенсивним заростанням ділянки, то в гірському селищі Путила до цього додається загроза знесення надгробків внаслідок розширення території лісокомбінату. А пам'ятники тут вирізняються не тільки якістю різьби, але й до речним використанням кольору.

Варіанти симетричного вирішення декоративно-символічних зображень

Асиметричні варіанти зображень.

Як не дивно, але на великому чернівецькому кладовищі (12 га) майже не помітно тенденцію до спрощення художнього оформлення надгробків, уніфікації їх композиційних вирішень. Пояснюється це, скоріше за все, значними економічними, культурними та соціальними досягненнями єврейської громади міста. Найдавнішу згадку про Чернівці знаходимо в грамоті молдавського господаря Олександра Доброго, виданій 1409 року львівським купцем.

Банилів Вижиницького району. Стели на чоловічому і жіночому похованнях

Двірський секретар трансільванського князя Лестар Дьюлафі, який відвідав Чернівці в 1577 році, писав у своєму щоденнику, що хоч основним населенням міста були українці, торгівля зосереджувалась у руках турків, вірмен та євреїв*.

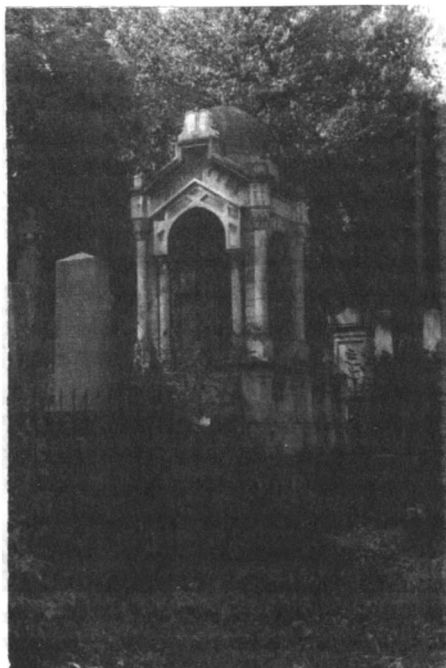
Друга половина XIX та початок XX століть — цілком окремий етап розвитку Буковини. Після поразок в Італійській (1859 р.) та Пруській війнах (1866 р.) Австрія повертає на рейки ліберальної політики. Швидкими темпами починає розвиватися капіталізм, що поширюється також на Буковину та втягує її в процес наростання продуктивних сил. Євреї одержують право обирати депутатів до парламенту та у місцеві органи влади. Цікаво, що на виборах вони блокувалися з представниками української громадськості та німецької ліберальної буржуазії. Видатним політичним діячем краю стає наприкінці XIX століття Б. Штраухер, його обирають президентом єврейської громади Чернівців, членом буковинського сейму. Завдяки діяльності цього лідера, буковинські євреї протягом 1890-1910-х років займають помітне місце в політичному житті регіону.

Наприкінці XIX століття бургомістром Чернівців був єврей Емануїл Рейс. 1897 року філолог за освітою Ісаак Гільберт стає ректором Чернівецького університету". Економічна ситуація євреїв Буковини була стабільною, — зауважує В. Москович, — "через те, що тут міська індустріальна буржуазія наприкінці XIX ст. була здебільшого єврейською"". Залучення єврейського капіталу, зокрема, вплинуло на формування виразної архітектури цент-

*Чернівці. Приклад еволюції форм пам'ятників,
характерний для початку XX ст*

ральної частини Чернівців, а 1908 року на площі біля театру з'явилась велична будівля Єврейського народного дому****.

Єврейське і християнське кладовища Чернівців розділяються вулицею Зеленою, до якої з центру міста веде вулиця Руська. Приємно відзначити, що ділянки обох некрополів нещодавно одержали статус заповідних територій. Зрозуміло, що заможне й освічене чернівецьке єврейство користувалося послугами професійних митців, тому на дільницях поховань кінця XIX — 30-х років XX століття можна зустріти пам'ятники найрізноманітніших форм. Це складні композиції з декількох каменів, різні варіанти обелісків і, нарешті, стилізовані в мавритансько-

му дусі та завершені банями павільони склепів. Деколи професіоналам замовлялись надгробки традиційного типу, і ці твори вирізняються ретельністю опрацювання найдрібніших деталей.

Вишуканість декору характеризує і цілком традиційні мацеві, встановлені на похованнях 1850-1880-х років. Серед таких зразків трапляються прямокутні плити, прикрашені пластичним різьбленням, в якому відчужаються впливи українського народного мистецтва. Зокрема, в одному з таких прикладів верхня частина стели переважає за розмірами нижню, призначену для написів. Оточена прямокутною профільованою рамкою, вона, в свою чергу, поділяється на два елементи: вгорі міститься асиметрична композиція з птахом, оточеним галузками, а під нею знаходиться сюжет, що зображує вазони з квітами по боках і геометрично-рослинний орнамент у середині. Розділяються вказані елементи профільованим поясом, середня частина якого вигинається півколом. Подібної форми рамка охоплює епітафію. Як бачимо, система орнаментальних мотивів може будуватися на сполученні симетричної та асиметричної структур. В оздобленні завершень багатьох пам'ятників з Чернівців вдало використовувались

* Піддубний Г. Буковина. Її минуле й сучасне. — Харків, 1928. — С. 33.

** Безаров А. Вказана праця. — с. 24.

*** Москович В. Вказана праця. — С. 87.

**** Ходорковський Ю. К вопросу об исследовании историко-архитектурного наследия еврейских общин Украины // Вестник еврейского университета в Москве. — М., 1993. — №3. — С. 188.

Зразок майстерного опрацювання деталей з чернівецького некрополя (ліворуч) і приклад взаємозв'язків єврейського і українського декоративного мистецтва (праворуч).

також асиметричні композиції, які можна віднести до середньої групи складності (поєднання рослинних і зооморфних мотивів).

* * *

Варті уваги зразки застосування асиметричного варіанту декоративно-символічних зображень зустрічаються на кладовищах міст і селищ Галичини, які розглядалися у попередньому розділі. Їх можна побачити і на некрополях цього регіону, заснованих наприкінці XIX — на початку XX століть, зокрема у Снятині Івано-Франківської області. Нове єврейське кладовище поселення розмістилось біля християнського; на жаль, воно недоглянуте і густо заросло чагарником. У переважній більшості надгробків відбилася тенденція, пов'язана із заміною творчого ставлення до їх виготовлення і оздоблення ремісничим підходом. Хотілось би вірити, що прагнення головного архітектора Снятинського району вирішити питання демонтажу старовинних мацев, якими забруковано деякі вулиці районного центру, та встановити їх у відповідному місці знайде підтримку і буде реалізоване.

Схожа ситуація склалася і в Дрогобичі: цвинтар на Лані — одному з дрогобицьких передмість, де здавна селилися євреї, — знищили, а нове кладовище, за свідченням Р. Пастуха, перебуває в запустінні. Він же зазначає, що в другій половині XIX століття євреям належали майже всі будинки в центральній частині міста, а в їх руках зосередилась переважна кількість промислових підприємств та торгових закладів. Історія міжнаціональних стосунків дрогобицьких

українців та євреїв не зафіксувала жодного факту збройних конфліктів, погромів тощо, хоч виникали окремі суперечності та непорозуміння. Загалом євреї мирно уживались з поляками та українцями і залишили значний слід в економічному, культурному, політичному житті міста*.

Такого ж висновку можна дійти аналізуючи історію Станіслава (тепер — Івано-Франківськ). Євреї одержали привілей на проживання тут 1662 року, а згідно з даними на 1910 рік їх налічувалось 23 тисячі (всього мешканців — 55 тисяч). На цей час бургомістром Станіслава був євреї Артур Німгін. Впливовий представник громади А. Гальперн 1848 року став депутатом Національних зборів Австрії. Що ж стосується сучасної єврейської громади Івано-Франківська, то їй вдалося повернути собі будівлю синагоги, але відродити ліквідовані старі кладовища, як відомо, неможливо. Чимало робиться тому для впорядкування кладовища, перші поховання якого датуються 1927 роком. Знаходиться воно на західній околиці міста, в районі озера і займає ділянку 250 x 140 метрів. Спочатку тут побудували огель над похованням отинійського ребе Хаїма бен-Боруха Хагера, а в останні роки при підтримці Станіславського земляцтва євреїв Ізраїля огородили територію некрополя. Надгробки на перших похованнях виконувались з вапняку та бетону; написи на івриті дублювались польською і німецькою мовами. При визначенні історико-культурної цінності цього об'єкта треба враховувати наявність увічненого пам'ятним знаком місця масового поховання жертв фашизму.

* * *

Як видно з вищенаведеного переліку, євреї Закарпаття не стикалися з обмеженнями щодо місць розселення, тому чимало громад виникло у середині XIX століття в селах краю. Звичайно, сільські єврейські кладовища тут невеликі (100-500 надгробків), але здебільшого вони мають непоганий стан збереженості і нерідко дуже ефектно виглядають на тлі виразного гірського ландшафту. До 500 пам'ятників налічують некрополі сіл Веряца, Чорна, Хижа, Самове, Чортисів, Юлівці, Чепи, Вілок, Великі Коміти, а також центра району — міста Виноградова. З-поміж населених пунктів Хустського району, які мають найбільші кладовища, відзначимо його адміністративний центр та села Олександрівку, Рокосів і Сокирницю. Коло 700 мацев збереглося на єврейському кладовищі смт Ясиня.

Закарпатські майстри-каменерізи послідовно дотримувались традицій, отже в їх творчості з середини XIX до 30-х років XX століття можна простежити взаємодію двох тенденцій:

- розвиток композиційних прийомів, напрацьованих попередниками;
- спрощення декору, поширення схематичних, шаблонних вирішень.

Перша з них виявилась у пошуках різних варіантів завершення стел та співвідношень між головними формоутворюючими елементами. Вихідною

* Пастух Р. 600-річні дрогобицькі українсько-єврейські стосунки // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. — Київ, 1994. — С. 112.

формою при цьому був заокруглений верх плити з горизонтальними бічними підрізками. В деяких випадках цей характерний абрис ускладнювався: перехід до нього починався вигнутими гранями стели. Інколи, як, наприклад, в Хусті, заокруглення одержувало ледь загострений профіль (алюзія до форм готики). Індивідуалізувати твори дозволяло також вільніше ставлення до епітафії; її окремі фрагменти майстерно розміщувалися в зоні оточеного півколом декоративно-символічного зображення. Останнє деколи вирішувалось асиметрично.

Протилежна тенденція відбилася насамперед у характері різби, яка набула твердого і сухого малюнка. Поступово майстри перейшли до зображень неглибокого прорису; їх сюжети спрощувались. Все рідше традиційні символи іудаїзму — менори та зірки Давида — комбінувалися з рослинними і зооморфними мотивами. Головним засобом виразності в стелах 1920-1930-х років стало використання уніфікованих архітектурних форм (цоколі, колони, шаблонного профілювання карнизи та фронтони).

* * *

Окресливши головні тенденції еволюції художніх засобів створення надгробних пам'ятників, спробуємо заглибитися в суть явищ, пов'язаних з діалектикою традицій і новаторства. На думку В. Малахова, початки внутрішньої діалогічності притаманні релігійній основі єврейської культури, але на філософському рівні найглибшу концепцію діалогічної свідомості запропонував видатний мислитель М. Бубер. Належність філософа до європейської школи мислення не заважала йому зберігати гостре відчуття причетності до єврейського народу, його релігії і історичної долі. Деякі дослідники, що стоять на позиціях іудаїзму, схильні навіть оцінювати основне буберівське вчення про “Я — Ти — зв'язок”, як філософське узагальнення єврейської доктрини”.

Філософські дослідження Бубера пронизує іудаїстський пафос покликаності, зверненості до Божественного Ти. Вимоглива і всеохоплююча присутність Божественного Ти формує основний зміст автентичного існування людини. Бубер має на увазі також безліч інших, похідних, але теж по-своєму неповторних і вимогливих Ти (людських і будь-яких інших), в оточенні котрих ми повсякчас і знаходимо себе. Це універсальне Ти ніколи не залишає нас, не зводить з нас свого вимогливого духовного погляду, що вимагає відповіді — відповіді як розкаяння, як повернення до вічних джерел життя. А відтак вимагають відповіді — життєвідповіді — і всі погляди, спрямовані на нас звідусіль”.

Згідно з буберівською інтерпретацією хасидського розуміння життя, кожна людина у своїй особистій ситуації мусить відчутти себе Адамом, до якого звертається Бог: “Де ти?”, — і бути здатною тримати відповідь. Отже, в надрах єврейської культури відбувається закріплення парадигми існування людини, як цілісного відповідання Богу чи буттю, як неухильної зверненості Я до Ти”.

Важливо підкреслити, що для єврейської ментальності діалогічна свідомість — це одночасно і народна і індивідуальна свідомість, адже в сутнісне

Єврейське кладовище Хуста Закарпатської області

Хуст Пізній зразок закарпатської школи декоративного різьблення

відповідання Богові перетворив існування Ізраїлю, а відтак і кожної причетної до нього людської особистості, Завіт, укладений Богом з обраним народом. Як уявляється, таке світовідношення не могло не виявитися на рівні естетичної свідомості, і зокрема, в творчості майстрів періоду розквіту мистецтва декоративної різьби. Маємо на увазі те, що індивідуалізуючи кожний твір, вони ніколи не виходили за межі певного типу надгробка. Композиційна схема залишалася незмінною, але на її основі виникало безліч варіантів. Внаслідок цього між окремими мацевами встановлювався своєрідний діалог: типологічна однорідність стел відтінялась специфікою застосування композиційних прийомів, тонкими нюансами декоративного оздоблення. Таким чином, виявлення особистості не заважало фіксації її спорідненості з громадою, а відтак — із сферою сакрального; створювався певний естетичний еквівалент “Я — Ти — зв’язку”.

Не дивно, що кладовища з надгробками традиційного типу справляють таке сильне естетичне враження, адже цінність окремого пам’ятника посилюється його відзеркаленням (діалогом) у всій сукупності мацев. Коли ж поруч з’являються пам’ятники зовсім іншого типологічного різновиду (обеліски, скульптурні зображення дерев тощо) вказаний естетичний ефект зникає. Складається враження, що особистість у таких випадках надто підкреслює своє “відповідання божественному Ти”, забуваючи про безліч інших проявів останнього. Діалогічне відповідання поступається місцем монологічному самоствердженню.

Звичайно, діалогічна свідомість притаманна не тільки єврейській ментальності. Торкаючись цього аспекту, В. Малахов робить спробу окреслити тип діалогічності, притаманний православній культурі. “Специфічне сполучення жертовності і соборності, — пише він, — створює особливий моральний простір і особливу спільність у ньому, учасники котрої рівні перед Богом, позаяк здатні відповісти на його хресну жертву власною жертвовною любов’ю. На перший погляд, тут перед нами та ж концепція існування як вдячного відповідання, але на такій межі, де вона ніби обертається своєю протилежністю: парадигматично від індивідуума тут вимагається не “виконати” себе в аутентичному відповіданні Богові, а, навпаки, вільно пожертвувати собою, а відтак, і всіма можливостями власного буття”^{***}.

Звідси філософ робить висновок про обмеженість діалогічної свідомості у православній, зокрема, російській культурі, про актуальність для неї “проблеми мовчання”, яку характеризує неперекладне російське слово “безответность”. Виходячи з такої концепції, можна дозволити припущення, що своєрідною ес-

* Малахов В., Бумер М. і М. Бахтін: аспекти філософії діалогу // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. — Київ, 1995. — С. 114.

** Там само. — С. 116.

*** Малахов В. Еврейская культура и диалогическое сознание // Еврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. — Київ, 1997. — С. 268.

**** Малахов В. Вказана праця. — С. 269.

тетичною проекцією світовідношення, заснованого на мовчазній рівності його суб'єктів перед Богом, виступає на старих православних цвинтарях однотипність встановлених на похованнях хрестів.

* * *

Друга світова війна додала до існувавших кладовищ тисячі братських могил. На могилах тих, хто поліг із зброєю в руках, у переважній більшості встановлено монументи або пам'ятні знаки. Чимало зроблено і робиться для увічнення пам'яті мирних громадян — жертв фашизму, найбільшу кількість яких склали представники єврейського народу. Проте, за даними Комітету по збереженню єврейської спадщини в Україні, багато таких місць масового поховання ніяк не позначено і не впорядковано. Ось, наприклад, як закінчується цитований вище лист до цієї організації з Коропця Тернопільської області: “А та яма з останками єврейського населення і на сьогоднішній день залишається недоторканою та забутою всіма; лише ті, хто ще живий, пам'ятають місце її знаходження”.

Як мабуть було помітно з розгляду історичних некрополів, в деяких регіонах України, наприклад, у Рівненській області таких об'єктів (із задовільним станом збереженості надгробків) залишилось дуже мало. Натомість вражає кількість місць масового поховання жертв фашистських окупантів. Тільки тих, що розташовані поза єврейськими кладовищами, в області налічується біля сорока; при цьому в деяких населених пунктах знаходиться від двох до чотирьох братських могил (Дубно, Клевани, Костопіль, Сарни).

Серед впорядкованих місць масового поховання жертв фашистського етноциду чимало таких, що знаходяться на державному обліку в якості пам'яток історії. На жаль, поза дією пам'яткоохоронного законодавства перебуває абсолютна більшість єврейських кладовищ. Однією з причин вказаної ситуації є те, що братські могили являють собою чітко визначений різновид пам'яток, чого не можна сказати про некрополі. Торкаючись проблеми класифікації пам'яток і пов'язаних з нею механізмів оцінки спадщини та її збереження, С. Царенко зазначає: “Відсутність цього механізму, наприклад, щодо старовинних цвинтарів призвела до того, що їх взагалі ніхто не охороняє — ні Держкоммістобудування, ані Мінкультури, хоча стаття 6 чинного Закону відносить “старовинні місця поховань” до пам'яток археології, себто компетенції Мінкультури...”.

Дослідник пов'язує процедуру визнання об'єкта пам'яткою з комплексною оцінкою й прогнозуванням наслідків його втрати для конкретного середовища і для історії культури в цілому та пропонує запровадити категоризацію пам'яток за ознаками наявної загрози існуванню. Дійсно, якщо виходити з ознак загрози існуванню, єврейські кладовища потребують першочергової уваги пам'яткоохоронних установ. Справа в тому, що Катастрофа 1941-1945 років і десяти-

* Царенко С. До проблеми критеріального визнання об'єктів предметного середовища пам'ятками історії та культури // Архітектурна спадщина України. — № 3 (частина друга). — 1996. — С. 240.

*Такий стан збереженості, на жаль, характеризує чимало єврейських кладовищ України.
Зіньків Хмельницької області*

тиліття правління тоталітарного режиму призвели не тільки до загибелі більшості єврейського населення України, але й до знищення значної кількості створених ним пам'яток матеріальної культури. Дослідження та охорона тих об'єктів єврейської спадщини, що вціліли, вкрай необхідні, бо невблаганний час і докорінна зміна національного складу населення в місцях колишнього компактного проживання євреїв зумовлюють їх подальше руйнування і зникнення.

Сучасний дослідник може тільки мріяти побачити те, що вдалось побачити і описати відомому етнографу С. Ан-ському під час експедицій на Волинь і Поділля (1912-1914 роки)*. Не побачить він і більшості тих пам'яток, які були зафіксовані на плівку мистецтвознавцями С. Таранушенком (1930-ті роки) і Д. Щербаківським (1907-1920-ті роки)**. Вже впродовж останніх сорока років зникло чимало чудових надгробних пам'ятників, які обстежив і сфотографував Д. Гоберман. Ось чому так важливо привернути увагу представників владних структур, пам'яткоохоронних служб та місцевого населення до подальшої долі занедбаних пам'яток, їхньої історико-культурної, етнографічної вартості.

* Лукин В. От народничества к народу (С.А.Ан-ский — этнограф восточно-европейского еврейства) // Евреи в России. — СПб., 1995. — С. 125-161.

** Лифшиц Ю. Две неизвестные коллекции по истории материальной культуры евреев Восточной Европы // История евреев на Украине и в Белоруссии. — СПб., 1994. — С. 151-158.

ПІСЛЯМОВА

Наголошуючи на історико-культурній цінності єврейських кладовищ України, не варто обмежуватись лише критерієм наявної загрози їх існуванню. Як не прикро, але така загроза цілком актуальна для надто великої кількості об'єктів культурної спадщини. Тому розглянемо це питання з точки зору критеріїв, апробованих пам'яткознавством. Усталений підхід до визнання об'єкта пам'яткою історії та культури передбачає з'ясування його наукового, історичного та художнього значення.

Наукове значення. Відзначимо насамперед іудаїку, яка зараз відроджується в Україні після десятиріч забуття. Для цієї науки пам'ятки єврейської матеріальної культури і, зокрема, кладовища являють собою матеріал, значення якого важко переоцінити. З-поміж інших об'єктів єврейської спадщини (синагоги, громадські і житлові споруди, комплекси забудови) некрополі вирізняються особливою етноконфесійною специфікою, а цей аспект становить предмет такої науки як етнологія.

Краєзнавство — наступна галузь наукового пізнання, для якої історичні кладовища мають безсумнівне значення. Статутні документи Всеукраїнської спілки краєзнавців серед пріоритетних напрямків досліджень визначають вивчення історії та культури національних меншин в Україні, в тому числі і єврейського народу. Принагідно відзначимо тісний зв'язок краєзнавчих досліджень з історичною наукою, адже створення фундаментальних праць з історії України значною мірою залежить від вивчення тих різноманітних процесів, що відбувалися на місцях. Історія села, містечка, міста, регіону — невід'ємна частка загальної історії країни.

Досягнення єврейського каменерізного мистецтва здавна привертають увагу мистецтвознавства. Наприклад, відомий німецький фахівець Е. Кон-Вінер, "Історія стилів" якого вплинула на формування не одного покоління мистецтвознавців, присвятив цьому явищу чимало сторінок своєї монографії "Єврейське мистецтво" (Берлін, 1929).

Історичне значення. Зрозуміло, що фахівці в галузі краєзнавства, етнології, іудаїки спираються в своїх дослідженнях на знання історії. Історичне значення матеріальних свідчень життєдіяльності єврейських громад зумовлюється, в першу чергу, їх помітною роллю у формуванні протягом XVI–XX століть багатьох міст і містечок України. Навіть, якщо виходити з дещо застарілого і звуженого тлумачення історико-меморіального значення пам'яток, яке містять діючі нормативні акти, його доведеться визнати за багатьма єврейськими кладовищами, зокрема, тими, де знаходяться братські могили та поховання визначних діячів хасидського руху. Наявність таких поховань дозволяє, крім того, застосувати критерій унікальності, адже могили найавторитетніших хасидських праведників знаходяться саме в Україні.

Художнє значення. Одним з базових критеріїв визнання за об'єктом спадщини художнього значення є наявність ознак художнього стилю. Стосовно цього аспекту, якому було приділено чимало уваги при розгляді художніх особливостей пам'ятників різних періодів, можна зробити наступні висновки. Композиційні засади формування надгробних стел склалися під впливом ренесансу, цей вплив простежується в пам'ятках XVII — середини XVIII століть. Упродовж XVIII століття поряд з врівноваженими архітектонічними композиціями ренесансного характеру дедалі частіше застосовуються засоби виразності, притаманні бароко. Такі ознаки стилю бароко як динамізм композиції, насиченість стел декором, соковита пластика рельєфних зображень, ускладненість силуетних характеристик мацев помітні в єврейському мистецтві декоративної різьби протягом XVIII-XIX століть. Це дає підстави мистецтвознавцям говорити про консерватизм форм, як про важливу особливість єврейської народної творчості. Що стосується класицизму, то цей стиль якщо і виявився, то опосередковано — у ясності і чіткості композиційної будови пам'ятників 1810-1880-х років. Натомість стильові тенденції 1900-1920-х років — сецесія, конструктивізм, мавританський стиль — відбилися у формах пам'ятників та їх деталях безпосередньо.

Підкоряючись вимогам стилю певної епохи, єврейські майстри залишалися зв'язаними з культурою і релігією свого народу, тому нові прийоми і стильові форми, поширені в Європі, засвоювались ними на свій лад. Їм вдавалось не тільки органічно і своєрідно поєднувати національні традиції народної творчості з новими досягненнями світового мистецтва, але й виявляти свою самобутню індивідуальність, з вишуканою майстерністю створювати оригінальні композиції.

Зупиняючи увагу на народному характері мистецтва різьбленого декору єврейських надгробків, перелічимо ті художні засоби, завдяки котрим досягався вражаючий ефект одночасного дотримання норм (канонів) і часткового відхилення від них, орієнтації на певний "архетип" і отримання в його межах безлічі варіантів композиційних вирішень. При безумовній типологічній спорідненості надгробні стели відрізняються одна від одної наступними ознаками: а) розмірами каменів; б) конфігурацією (прямокутні, заокруглені, трикутні завершення з відповідними перехідними формами та їх комбінаціями, що в багатьох випадках призводило до утворення складного абрису); в) різною мірою окресленості головних структурних елементів (верх у вигляді фронтона, щипця чи атіка, поле епітафії, обрамлення); г) різними пропорційними співвідношеннями між вказаними структурними елементами; д) характером різьби (різної висоти рельєф або прорізаний на поверхні каменя контур); є) варіантами співвідношень плоских і декорованих площин; ж) застосуванням різних орнаментальних мотивів; з) варіантами декоративно-символічних зображень та мірою їх складності; і) розмірами та характером шрифту, розміщенням написів (тільки у межах поля епітафії чи також поза ним); к) можливостями використання архітектурних форм; л) дотриманням симетрії чи її доповненням асиметричними

елементами; м) залученням засобів поліхромії чи зосередженням на пластичному опрацюванні форми.

Цей далеко не повний перелік ознак пояснює якою складною системою художніх опозицій оперували єврейські народні майстри, розробляючи композицію кожного свого твору. Загострюючи одні опозиції між композиційними елементами до рівня художнього контрасту, вони залишали іншим роль більш чи менш пасивного фону (хоча, як вважають фахівці з естетики, “фон” у мистецтві — важливий елемент опозиційної системи); в інших творах активні і фонові складові їх структури мінялись місцями, перебуваючи у відносно вільних комбінаціях.

Оскільки структура художнього твору тісно пов’язується із структурою естетичного сприйняття, на цьому рівні в свою чергу виникають опозиції. Це, зокрема, опозиції між очікуванням певної логіки розвитку художньої структури, обумовленої деякими початковими структурними передумовами, і принциповим нездійсненням цього “очікування” в процесі естетичного сприйняття. Саме такий механізм спрацює при сприйнятті творів канонізованого мистецтва. Опозицію в цьому випадку складають загальна канонічна схема у психіці суб’єкта та її систематичне порушення (хоча б тільки у нюансах) в кожному конкретному творі даної типологічної групи. Іконографічна схема, отже, включається в опозицію “схема — її конкретна реалізація в творі” з принциповими відхиленнями від неї, обумовленими самою природою народної творчості, прагненням майстра і замовника надати пам’ятнику неповторності.

Таким чином, ділянка поховань перетворювалась у середовище, насичене художньою інформацією. При пересуванні по території кладовища, зміні точок і кутів огляду не можна не відчутти ефект, який у мовознавстві називають варіативним повтором, а в естетиці — інтервалом подібності. Завдяки такому інтервалу між схожістю і відмінністю мацев виникає враження діалогу, суголосності між ними, або, застосовуючи архітектурну термінологію, ансамблевої цілісності. Підсумовуючи міркування стосовно художнього значення історичних єврейських кладовищ, підкреслимо, що воно зумовлюється не тільки високим художнім рівнем окремих пам’ятників, але й естетичною цінністю взаємозв’язків між ними та всією сукупністю надгробків; в деяких випадках виразність цих взаємозв’язків відтіняється характерним рельєфом ділянки та мальовничістю оточуючого ландшафту.

З’ясувавши наукове, історичне і художнє значення єврейських некрополів, доцільно поставити питання про надання їм статусу пам’яток історії та культури. Якщо ж при цьому врахувати критерії хронологічної глибини, унікальності, збереженості надгробків тощо, не викличе сумнівів пропозиція щодо віднесення двадцяти кладовищ із збереженими пам’ятниками XVI-XVII століть до загальнодержавної категорії обліку. Що ж стосується такого унікального об’єкта історико-культурного надбання як старе єврейське кладовище Меджибожа, то воно має стати одним з найважливіших складових елементів державного історико-архітектурного заповідника.

Пам'ятками історії та культури загальнодержавного значення мають всі підстави стати і найцінніші єврейські некрополі XVIII — початку XIX століть. Решта з них заслуговує статусу пам'яток регіонального або місцевого значення. Конкретне вирішення питань категоризації цих об'єктів спадщини залежить від висновків експертів, до складу яких варто залучати працівників пам'яткоохоронних установ, науковців, представників Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, єврейських релігійних та громадських організацій.

Експертним групам такого складу треба уважно попрацювати і над питанням пам'яткоохоронної категоризації кладовищ середини XIX — першої третини XX століть. Згідно з вищенаведеним аналізом тенденцій еволюції мистецтва художнього оформлення надгробних пам'ятників, внаслідок процесу асиміляції єврейського населення, послаблення у нових покоління зв'язків з традицією (а в умовах СРСР — диктату комуністичної ідеології), протягом вказаного періоду єврейські кладовища поступово втрачають свою етнографічну специфіку. Лише в деяких регіонах західноукраїнських земель спадковість традицій продовжує визначати особливості творчості єврейських майстрів. Що ж стосується XX століття, то нові соціально-економічні умови входять у суперечність з трудомісткою працею ремісників-каменерізів; не відповідає вона і притаманному естетиці модернізму захопленню можливостями стандартизації, уніфікації та застосування нових форм і матеріалів. Водночас треба зважати і на те, що кладовища із збереженими надгробками другої половини XIX століття мають цінність, пов'язану з характерним для цього періоду виявом локальних ознак, притаманних місцевим школам каменерізного мистецтва. З урахуванням вказаної обставини, а також наявності меморіальних об'єктів (братські могили, поховання визначних історичних осіб) такі некрополі варто відносити до місцевої категорії обліку.

Одночасно з наданням історичним кладовищам статусу пам'яток історії та культури треба визначитись з питанням їх класифікації. У деяких нормативних актах, зокрема, у Положенні про охорону пам'яток культури на території Української РСР (1948 рік) надгробні пам'ятники віднесені до пам'яток архітектури. З огляду на наведені міркування щодо властивого сукупностям надгробків єврейських кладовищ ансамблевого характеру, таке визначення можна вважати досить обгрунтованим. В інших документах надгробні пам'ятники класифікуються, як пам'ятки історії або мистецтва, в чому також є певний сенс. Разом з тим, в діючих нормативних актах застосовуються поняття "цінні місця", "пам'ятні місця", а в проектах нових пам'яткоохоронних документів — "визначні місця". Можливо, що історичні некрополі доцільно відносити до класу пам'яток, пов'язаного з цими визначеннями. Важливо, проте, не очікуючи остаточного вирішення класифікаційних проблем, терміново поширити на історичні некрополі дію пам'яткоохоронного законодавства.

Взяття цих об'єктів спадщини на державний облік з встановленням відповідних правових наслідків треба вважати першочерговим кроком в напрямку прита-

манного цивілізованим країнам пильного догляду за скарбами минулого. Крім того, об'єкти матеріальної культури єврейського народу мають увійти до Державного реєстру національного культурного надбання та до Зводу пам'яток історії та культури. У якості пам'яток історичні кладовища повинні фіксуватися в історико-архітектурних опорних планах міст і селищ. Зони охорони таких пам'яток у багатьох випадках можуть не виходити за межі територій кладовищ.

Чимало єврейських кладовищ України являють собою місця релігійного пам'ятництва. Відомо, що в туристській сфері наша країна відстала від світового рівня на десятки років, і тому заходи щодо збереження і впорядкування об'єктів, відвідування яких передбачається програмами ознайомлення зарубіжних туристів з визначними місцями України, не можна не визнати актуальними. Слід відзначати, що завдяки підтримці зарубіжних партнерів єврейським релігійним і громадським організаціям вдається дещо зробити в цьому напрямку. На часі активізація співробітництва між єврейською і українською громадськістю, адже у незалежній демократичній Україні перед ними відкриваються можливості неупередженого вивчення свого минулого й осмислення сучасного. Підсумовуючи розгляд питань, пов'язаних з оцінкою єврейських кладовищ, як значних і своєрідних пам'яток старовини, підкреслимо, що дослідження та збереження історико-культурної спадщини національних меншин набуває особливої ваги в контексті сучасних процесів національного і культурного відродження в Україні.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
КЛАДОВИЩА XVI СТОЛІТТЯ	10
КЛАДОВИЩА XVII СТОЛІТТЯ	19
КЛАДОВИЩА XVIII — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТЬ	28
КЛАДОВИЩА СЕРЕДИНИ XIX — ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ	50
ПІСЛЯМОВА	75

Ю. І. Ходорковський
ЄВРЕЙСЬКІ НЕКРОПОЛІ УКРАЇНИ
Серія “Некрополі України”

Видавництво “Інтерграфік” (044) 213 7334
Віддруковано на Київській нотній ф-ці

некрополі
України